

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI**

**BANGLADEŞLİ DİYÛBENDİ ÂLİM MUHAMMED
FEYZULLAH'IN FIKİH DÜŞÜNÇESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
AMIN UDDİN**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. İSMAİL BİLGİLİ**

KONYA- 2023

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	AMIN UDDIN		
	Numarası	21810601118		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
Tezin Adı	BANGLADEŞLİ DİYÛBENDİ ÂLİM MUHAMMED FEYZULLAH'IN FIKİH DÜŞÛNCESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

AMIN UDDIN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	AMIN UDDIN		
	Numarası	21810601118		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. İSMAİL BİLGİLİ		
Tezin Adı	BANGLADEŞLİ DİYÜBENDİ ÂLİM MUHAMMED FEYZULLAH'IN FIKİH DÜŞÜNCESİ			

Bengal bölgesi pek çok âlime ev sahipliği yapmış ve pek çok eserin üretilmiş olduğu bir ilim merkezi olmuştur. Medrese eğitim geleneğine göre yetişen ve bu gelenek çerçevesinde ders veren Muhammed Feyzullah, ömrünün çoğu ilim öğrenme-öğretmeye ve insanlar arasında baş gösteren dinî ve dünyevî sorunları çözmeye adanmıştır. 20. yüzyılın önde gelen âlim, fakih ve mutasavvıflarından biri olan Muhammed Feyzullah, çeşitli ilim dallarında eser üretmiş bir Diyübendi âlimidir. Eğitimine küçük yaşlarda başlamış, muhtelif ilim merkezlerinde dönemin önde gelen âlimlerden ilim tahsil etmiştir.

Altmış yılı aşkın eğitim ve öğretim hayatı boyunca dinî-hukukî metinlerin anlaşılması üzerine mesai harcamış, Bangladeş'te ilk olarak yüksek fıkıh araştırmalar merkezi ve fetva kurulu kurmuş, insanlardan gelen sorulara delillerle ayrıntılı olarak cevap vermiş ve fetvaları halkın nezdinde muteber olduğu için Müftü-i Âzam lakabına laik görülmüş olan Muhammed Feyzullah, yaşadığı dönemde baş gösterdiği çeşitli hurafeler, şirk ve bid'ata karşı sert tutumlar sergilemiştir.

Bununla ulaşmak istediğimiz amaç, Diyübend medreselerinin yetiştirdiği büyük âlimlerden birisi olan Muhammed Feyzullah'ın daha iyi tanınmasına hizmet etmek ve Muhammed Feyzullah hakkında yapılacak yeni çalışmalara kapı aralamaktır. Bu amaçla iki bölümden oluşan bu tezin birinci bölümünde, Muhammed Feyzullah'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerinden bahsedilmekte; ikinci bölümünde ise, furu fıkha dair düşüncelerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Feyzullah, Fıkıh Düşüncesi, Bid'at, Bangladeşli Âlim, Diyübend.

ABSTRACT

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	AMIN UDDIN		
	Student Number	21810601118		
	Department	Basic Islamic Sciences / Islamic law		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	×	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	DOÇ. DR. İSMAİL BİLGİLİ		
Title of the Thesis/Dissertation	THE FIQHI THOUGHT OF BANGLADESHI DEOBANDI SCHOLAR MUHAMMED FEYZULLAH			

The Bengal region has been a center of knowledge that has hosted many scholars and produced numerous academic works. Muhammed Feyzullah, who was educated in the tradition of madrasah education, dedicated most of his life to learning and teaching knowledge, as well as resolving religious and worldly issues that arose among people. He was one of the leading scholars, jurists, and Sufis of the 20th century, hailing from the Deobandi tradition, and he authored works in various branches of knowledge. Starting his education at a young age, he studied under prominent scholars in various centers of learning.

Throughout his more than sixty years of teaching and education life, Muhammed Feyzullah focused on understanding religious and legal texts. He established the first center for advanced jurisprudential research and a fatwa council in Bangladesh. He answered people's questions in detail with evidence from Quran and Sunnah and his fatwas gained widespread acceptance, earning him the title of "Müftü-i Azam" (Grand Mufti) due to the credibility of his fatwas among the public. Muhammed Feyzullah exhibited a firm stance against various superstitions, polytheism, and innovations (bid'ah) that emerged during his time.

The purpose of this thesis is to contribute to a better understanding of Muhammed Feyzullah, one of the great scholars produced by Deoband Madrasah, and to open the door to new studies about him. In pursuit of this goal, the first part of this thesis covers Muhammed Feyzullah's life, scholarly personality, and his works. The second part focuses on his thoughts regarding various aspects of Islamic jurisprudence.

Keywords: Muhammed Feyzullah, Fiqhi Thought, Bid'ah, Bangladeshi Scholar, Deobandi.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iv
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ

I.ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
II.ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI	3
III.ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI	3
IV.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
V.BANGLADEŞ'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİ	5
A. Arap Tüccarların Etkisi	5
B. Mutasavvıf Âlimlerin Etkisi	8
C. Bengal Bölgenin İslamlaşmasında Türklerin Katkısı	9

BİRİNCİ BÖLÜM

BANGLADEŞ'TE FIKIH ÇALIŞMALARI VE MUHAMMED FEYZULLAH

I.BANGLADEŞ'TE FIKHİN TARİHİ VE GELİŞİM SÜRECİ	11
A. Bangladeş'te Fıkıh Çalışmalarının Başlangıcı	11
B. Geçmişten Günümüze Bangladeş'te Fıkıh Çalışmaları	13
1. Bangladeş'e Fıkıh İlmini Getiren Âlimler	13
2. Fıkıh Çalışmalarında Son Donem Fıkıhçıların Rolü	16
3. Fıkıh Çalışmalarında Medreselerin Rolü	19
II.MUHAMMAD FEYZULLAH'IN HAYATI VE ESERLERİ	25
A. HAYATI	25
1. İsmi, Künyesi ve Nisbesi	25
2. Doğumu ve Ailesi	25
3. Vefatı	26
B. İLMİ KİŞİLİĞİ	27
1. Eğitim Öğretim Hayatı ve Üzerine Diyûbend Ekolünün Etkisi	27
2. Hocaları	30

3. Talebeleri	33
C. ESERLERİ.....	35
1. Fıkıh İle İlgili Eserleri	35
2. Akaid ve Kelam İle İlgili Eserleri.....	50
3. Hadis İle İlgili Eserleri.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FEYZULLAH'IN FIKIH DÜŞÜNCESİ

I. İBADETLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	54
A. Tahâret.....	55
1. Abdestin Farzları	55
2. Abdestin Sünnetleri ve Mekruhları.....	55
3. Abdesti Bozan Haller.....	56
4. Gusül Abdestin Farz Olduğu Halleri	56
5. Teyemmümün Hükümü	57
B. NAMAZ.....	58
1. Namazın Farzları	58
2. Namazın Vacipleri	59
3. Namazın Sünnetleri	60
4. Namazın Mekruhları.....	60
5. Cuma Namazı	61
6. Teravîh Namazı	62
7. Bayram Namazı ve Sünnetleri	62
8. Teşrik Tekbirleri	63
9. Cenaze Namazının Hükümü ve Kocasının Vefat Eden Kadının Durumu.....	63
12. Namaz Terk Edilmesinin Hükümü	64
C. Oruç	64

1. Ramazan Hilâli	64
2. Ramazan Orucunun Farziyeti ve Sahih Olmasının Şartları	66
3. Sahur Yemeği	67
4. İftar'da Acele Edilmesi	67
5. Orucun Mekruhları	68
6. Orucu Bozan ve Bozmayan Haller	68
7. Ramazan Orucu Tutmama Ruhsatı	69
8. İtikâfın Çeşitleri ve Hükümleri	70
D. Zekât	71
1. Zekâtın Farziyeti ve Zekâta Tabii Olan Mallar	71
2. Fıtır Sadakasının Hükümü ve Fitre Olarak Verilebilecek Mallar	72
E. KURBAN	72
1. Kurban Kesmenin Hükümü	72
2. Kurbanda Ortaklık	74
3. Kurban Edilecek Hayvanın Özellikleri	74
4. Kurban Kesmekle Yükümlü Olanlar	75
5. Kurban Eti ve Derisinin Hükümü	75
6. Seferinin Kurban Kesmesi	76
7. Kaybolan Kurban Hayvanın Hükümü	76
8. Birinin Ta'zimi İçin Hayvan Kesmenin Hükümü	77
9. Allah Dışında Başkaları Adına Adakta Bulunmasının Hükümü	78
F. İBADET İLE ALAKALI DİĞER KONULARI	79
1. Niyetin Arapça Yapılmasının Hükümü	79
2. Allah'tan Başkasına Secde Etmenin Hükümü	81
3. Üç Mescid Hariç Başka Yerlere Sefere Çıkmanın Hükümü	82

4. Kabir Ziyaret Ettirilmesinin Hükmü.....	83
5. Ravza-i Mutahhara'yı Ziyaret Edilmesinin Hükmü	84
6. Kabirde Yapılması Yasak Olan Fiiller	85
7. Maksud Olan İbadet Karşılığında Ücret Alınmasının Hükmü	86
8. Bir Mescidde Cemaatin Tekrarlanmasının Hükmü	91
9. Mevlid Kandilin Üçüncü Bayram Olarak Kutlamanın Hükmü	94
10. Müstehap Ameller Üzerinde Israr Edilmesi	96
11. İbadetlerde Hoparlörün Kullanımı.....	98
12. Mübarek Gecelerin İbadetleri	99
a. Kadir Gecesi.....	99
b. Berat Gecesi.....	100
II.AHVALİ ŞAHSİYE İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	100
A. Evlilik ve Mehir.....	101
B. Kızgınlık Halinde Boşama.....	103
III.SOSYAL HAYAT İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	105
A. Oy Vermenin Hükmü	105
B. Şarkı Söylenmesi ve Müzik Aletlerinin Kullanılmasının Hükmü.....	107
C. Vaazda Şiir, Kaside ve İlahi Okumanın Hükmü	107
D. Allah Aşkıyla Cezbelenme-Bağırmanın Hükmü.....	109
E. Borca Karşılık Hediye Vermenin Hükmü.....	111
F. Gayrimüslimlerin Merasimlerine/Dini Törenlerine Katılmanın Hükmü	112
G. Kabrinde Kur'an Okunması İçin Vasiyet Etmenin Hükmü	112
SONUÇ	114
KAYNAKÇA.....	117

ÖNSÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah (c.c.)'a hamd, O'nun Resûlü Hz. Muhammed'e (sav), aile ve ashabına salât ve selâm olsun.

Hicri ilk asırda yapılan fetihler neticesinde İslam ile tanışan Hint alt kıtası, bu süreçten itibaren İslam dinini önemli ölçüde benimsemiş ve asırlarca Müslümanlara önderlik edecek ilim ve fikir alanında önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Ancak Hint alt kıtasında yer alan ve bugün Bangladeş Devleti'nin üzerinde bulunan Bengal bölgesi Türk komutan Muhammed Bahtiyâr Halacî'nin (ö. 602/1206) bölgeyi fethetmesi neticesinde İslam ile tanışmıştır. Bu süreçten itibaren İslami ilimlerin hemen her sahasında eğitim faaliyetinin yapıldığı bu bölgede, fıkıh ilmi de üzerine ihtisas yapılan alanlardan biri olmuştur.

Bangladeş'te fıkıh üzerine geniş çaplı ilmi faaliyetlerde bulunan Müfti-i Âzam Mevlana Muhammed Feyzullah (ö. 1976), önemli bir ilim ve fikir adamıdır. Fıkıh alanında değerli çalışmalarında bulunmakla birlikte Tefsir, Hadis ve diğer ilim dallarında da önemli birçok eser bulunmaktadır. Sosyal faaliyetlerde de önem veren Muhammed Feyzullah, vefat edene kadar halka, din konusunda bazı yanlış anlayışlarını engelleyerek doğruları anlatmak için gayret göstermiştir. İslami çalışmaların her türlü baskı ve zorbalıkla önüne geçilmek istendiği bir dönemde gerek ilmi gerekse siyasi anlamda direnmiş olması, hayatını incelemenin ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmamızda; giriş bölümünde araştırmamızın konusu, önemi, kaynakları ve metodundan bahsettik. Çalışmamızın birinci bölümünde; Muhammed Feyzullah'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerinden bahsedilmekte; ikinci bölümünde ise, fûru fıkha dair düşüncelerine bir araya getirmeye çalıştık.

Çalışmamızın konunun belirlenmesi, şekillenmesi ve düzenlenmesinde her türlü yardım ve desteklerini gördüğüm Doç. Dr. İsmail BİLGİLİ hocama teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmamızda bize destek veren başta ailem olmak üzere emeği

geçen herkese, bana her türlü yardımını esirgemeyen kardeşim Salih KÖSAL'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret bizden, muvaffâkiyet Allah'tandır.

AMIN UDDIN
KONYA – 2023

KISALTMALAR

a.s. : Aleyhisselam

b. : Bin, İbn

bkz. : Bakınız

bsk. : Baskı

c. : Cilt

c.c. : Celle Celâluh

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

e.t. : Erişim Tarihi

H. : Hicrî

H.z. : Hazreti

IFB : Islamic Foundation Bangladesh

r.anh : Radiyallahu anh/anhâ

rah. : Rahmetullahi Aleyh

s. : sayfa

sav : Sallallahu aleyhi ve sellem

ty. : Tarih Yok

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Miladi 636 yılında Hz. Ömer (r.anh) (ö. 23/644) döneminde deniz yoluyla ilk Müslüman filosunu Hint sularına gönderdiğini söyleyen Hint tarihçiler olmuştur. Bu konuda her ne kadar tartışmalar olsa bile Arap tüccarların deniz yoluyla çok erken dönemde Hint alt kıtasına gelip burada İslam'ı tebliğ etmiş olmaları açıktır.¹ Fakat Hint alt kıtasının bir parçası olan bugünkü Bangladeş Devleti, İhtiyârüddin Muhammed b. Bahtiyâr Halacî'nin (ö. 602/1206) 1204 yılında doğrudan Bengal bölgelerine saldırması ile İslamın hâkimiyeti altına girmiştir.²

Bangladeş tarihi; Saltanat (1203-1757), Babür Devleti (1526-1858), İngilizler (1757-1947), Pakistan (1947-1971) ve Bangladeş Devleti (1971) dönemleri olmak üzere toplam beş döneme ayrılır. Fakat Bangladeş bu dönemlerden önce tarih öncesi çağlara kadar uzanan bir karışıklık ve düzensizlik hâkimdi. Bu karışıklık XIII. yüzyılın başında 1203 yılında Türk kumandanı Bahtiyâr Halacî'nin bölgeyi ele geçirdiği zamana kadar sürmüştür. Bahtiyâr Halacî'den önce Hindû dinine mensup Sena hanedanı başka bir Budist hânedanını tasfiye ederek bölgede hüküm sürmüştür.³ Saltanat Dönemi ve Babür İmparatorluğu hanedanının altı yüzyıllık hâkimiyetinden sonra 1857 yılında bölge hâkimiyeti İngilizlerin eline geçmiştir.⁴ Ancak Bengal bölgesinde 1757 yılında Müslümanların hâkimiyeti sona erince 1947 yılına kadar yaklaşık iki yüz sene Bangladeş İngilizlerin sömürgesi altında kalmıştır. İngilizlerin bu işgal dönemi İslâm ve Müslümanlar için bir gerileme

¹ Abdur Rahman Fuad, *Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı ve sosyal etkileri (1203-1757)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 19.

² Abdur Rahman Fuad, "Bengal Bölgesinin İslamlaşmasında Şah Celal'in Rolü", *İSTEM* 39 (2022), 98.

³ Çovdury, "Bangladeş", 1/456.

⁴ Nur Uddin, *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 5.

dönemi olmuştur. 1971 yılında Doğu Pakistan Batı Pakistan'dan ayrılarak Bangladeş Halk Cumhuriyeti olarak bağımsızlığını ilan etmiştir.⁵

XVIII. yüzyılın ortalarında Babürlerin mağlubiyeti neticesinde İngilizlerin hâkimiyeti altına girmek zorunda kalan Bangladeş, bu tarihten itibaren pek çok dini ve siyasi baskıya maruz kalmıştır. Sistemik bir sömürü ve misyonerlik faaliyeti içerisine giren İngilizler, Müslümanların her türlü siyasi harekete girmesine engel oldular.

Bu yoğun baskı altında devleti ele geçirmenin yakın zaman için imkânsız olduğunu düşünen Müslümanlar, medreseler eliyle ülke genelinde geniş çaplı bir eğitim seferberliği başlattılar. Bu girişimin neticesinde “Diyûbend” “Furfura”, “Jaunpûri”, “Alia” ve “Ehl-i Hadis” gibi farklı ekoller altında dini eğitim veren gruplar ortaya çıktı. Muhammed Feyzullah (ö.1976), Diyûbend ekoluna ait medreselerde okuyan âlimlerden biri olup hem ders görmüş hem de ders vermiştir. Bu yönüyle o, ülkedeki ilmi faaliyetlerin bütününe hâkim bir yapıda yetişmiş ve bu ilmi faaliyetlerin yanı sıra siyasal anlamdaki aksiyoner tavrıyla da dikkat çekmiştir.

Bu çalışmanın temel gayesi Muhammed Feyzullah'ın hayatını, ilmi kişiliğini ve onun çalışmalarını ana hatlarıyla incelemektir. Onun Bangladeş'teki ilmi ve sosyal refahı sağlamak için verdiği çabaların bölge Müslümanları üzerinde oluşturduğu pozitif etki, dünyanın her yerinde yaşayan diğer Müslümanlara örnek olması yönüyle önem arz etmektedir. Hayatı mücadele ile geçmiş âlimlerin hayatlarının Müslümanlara telif edilecek eserlerle ulaştırılmasını, Müslümanların içinde bulunduğu âtil vaziyetten kurtulup yeniden dirilmelerine vesile olmaları yönüyle elzem görmekteyiz.

Muhammed Feyzullah, büyük bir ilahiyatçı, çevirmen, araştırmacı, düşünür, akademisyen, vaiz, örnek bir aile babası, önemli bir hatip, fıkıh, hadis alanındaki büyük âlimlerden ve bid'atlere karşı mücadele ederek sünneti ihya etmeye çalışan bir şahsiyettir. Günümüzde bu nitelikleri kendinde toplayan bir âlim bulmak

⁵ Husain, “Bangladeş”, 5:442.

oldukça zordur. Bütün bu sebeplerle onun hayatının ve eserlerinin kamuoyuna tanıtılması önem arz etmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI

Muhammed Feyzullah, her ne kadar fakih olarak tanınıyorsa da hadis ilmi üzerindeki vukûfiyeti de fıkıh alanındaki uzmanlığından daha az değildir. Onun *Feyzu'l-Kelâm li Seyyidi'l-Enâm* başta olmak üzere hadis alanındaki diğer eserleri de bunun en büyük delillerindedir. Muhammed Feyzullah'ın fıkıh, hadis, akaid ve tasavvuf gibi birçok alanda Arapça, Urduca, Frasça ve Bengalce dillerinde birçok eseri bulunmaktadır. Eserlerini ve üzerine yazılmış kitapları inceledikten sonra Muhammed Feyzullah'ın bütün yönleriyle ele almak tezimizin sınırlarını zorlayacağından, bizde onun hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve fıkıh ile ilgili bazı görüşlerini ele almaya karar verdik. Dolayısıyla çalışmamızda Muhammed Feyzullah'ın öne çıkaracağımız esas yönü ise onun fikhî cephesidir.

III. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden temel amil, Muhammed Feyzullah ile alakalı Türkçe olarak telif edilen herhangi bir eserin mevcut olmaması olmuştur. Bu sebeple de bu çalışmayı hazırlarken başvurduğumuz kaynakların tamamına yakını Arapça, Parsça, Urduca ve Bengalcedir. Mevlana Muhammed Feyzullah'ın hayatı üzerine birkaç çalışma olup Türkiye'de de bu konuda hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Onun için biz de bu konu üzerinde çalışırken bazen onun talebeleri ve torunlarıyla irtibata geçerek bilgileri doğrulamaya çalıştık.

Çalışmamızda faydalandığımız kaynaklar, bölümlere göre farklılık arz etmektedir. Birinci bölümde, Muhammed Feyzullah hakkında geniş çapta bilgi sunan öğrencilerin talebi üzerine yazılan kendi otobiyografisinden, Arapçada el yazması eserlerinden *Feyzu'l-Kelâm*'dan, Urduçada İzhârul İslam Çoydori'nin, *Hayat-i Müfti Âzam*, Mevlana Muhammed Numan ve Mevlana Muhammed Asim'in, *Müfti Âzam Akabir-i Ümmet Ki Nozor Me* (Büyük Âlimlerin Nezinde Müftü-i Âzam), Bengalcede Nasim Arafat tarafından kaleme alınan, *Müftü-i Âzam Mevlana Feyzullah (rah.)*, Muhammed Josim Uddin tarafından doktora tezi olarak hazırlanan

Fıkıh İlminde Muhammed Feyzullah'ın Katkısı: Bir Analizi, bu tezin başlığından her ne kadar Muhammed Feyzullah'ın fıkıhçılığını ele alındığını anlaşılabilirse de bu çalışmanın Muhammed Feyzullah'ın hayatı ile alakalı bir çalışma olduğunu, onun fıkıh düşüncesinin hiç yer verilmediğini görmekteyiz. Feyziye Kütüphanesi tarafından onun hayatıyla ilgili basılmış eserlerinden yararlandık. Aynı zamanda onun hakkında gazete ve web sitelerindeki yazılardan da faydalandık.

İkinci bölümde ise, Muhammed Feyzullah'ın telif ettiği başta fıkıh olmak üzere yüze yakın diğer eserlerinden de istifade ettik. Bunların yanı sıra onun görüşleri mezhep imamların görüşleriyle karşılaştırma amacıyla Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*, Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*, Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, Mevsîlî'nin (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddü'l-Muhtar* gibi Hanefi mezhebin temel eserleri kaynak olarak kullandık. İhtiyaç olan durumlarda diğer mezhep kaynaklarına da başvurduk.

IV. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada Muhammed Feyzullah'ın fıkıh düşüncesini kendi telif ettiği eserleri bağlamında nakil, tercih ve içtihatlarını tahlil ederek gerekli yerlerde izahatlar yaparak eserlerinden fetvalarında nasıl bir yöntem takip ettiğini tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken Hanefi mezhebine ait fıkıh kaynaklarından istifade edilerek mevzu hakkında açıklayıcı bilgiler verdik. Güncel ve klasik meselelerde Hanefi mezhebi dışındaki kaynaklara da başvurarak konunun daha iyi anlaşılmasını sağladık. Ayrıca son dönemlerde özellikle tartışılan meselelerde dönemin din âlimlerinin de görüşlerine yer verdik. Çalışma planımız; giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında; Araştırma konumuzun önemi, amacı, sınırlandırılması ve yöntemleri belirttik. Birinci bölümde; Muhammed Feyzullah'ın, hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri işledik. İkinci bölümde ise; Muhammed Feyzullah'ın ibâdet ile ilgili

görüşleri, muâmelât ile ilgili görüşleri, ahvali şahsiye ile ilgili görüşleri ve sosyal hayat ile ilgili görüşleri ele almaya çalıştık.

V. BANGLADEŞ'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİ

İslam'ın tesiri Bengal bölgesinin sosyal ve kültürel hayatını değiştirmiştir. Müslümanların bölge halkı ile ilgilenmesi ve onları kötü kültürden kurtarmasına önderlik faaliyetleri, büyük bir hızla İslamiyet'in yayılmasına sebep olmuştur.

A. Arap Tüccarların Etkisi

İslamiyet'in bu bölgeye nasıl geldiğini tespit etmek için burada Bengal-İslam tarihinde çok bahsedilen iki yol üzerinde duracağız. Bunlardan biri deniz yolu ile gelen tüccarlar, ikincisi ise karayolu ile gelen Türk kavimleridir.⁶ İslamiyet'ten önce Arap tüccarların Hint alt kıtasına geldiği biliniyor. Aynı zamanda Arap Denizi, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'nun limanlarını geçerek Çin'e giden Arap tüccarlar, Bengal'in kıyı bölgelerini geçmek zorundaydı. Bu bölgede çok meşhur olan fildişleri, kıymetli tahta, baharat ve tekstil malzemelerini almak üzere mola verirdi.⁷

Meşhur âlim Mervezî'nin (ö. 292/905) kitabında yer aldığı üzere Hz. Peygamber'in (sav) sahâbîlerinden Sa'd b. Ebî Vakkas Mâlik b. Vüheyb (r.anh) (ö. 55/675) bi'setin 5. senesinde (milâdî 615) Habeşistan'a hicret etmiş, bi'setin 7. senesinde ise yanında üç sahâbî ve bazı Habeşistanlı Müslümanlarla birlikte deniz yoluyla Çin'e doğru hareket etmişti.⁸

Çin'e İslam'ın girişi hakkında verilen bilgilerden bilindiğine göre, hicretin yaklaşık 4. senesinde Müslüman mübelliğler Çin kıyılarına inmişler ve kafilе başkanı olan Sa'd b. Ebî Vakkas (r.anh) Kanton limanında (Guangcou limanı) bir müddet ikamet ederken kendisinin inşa ettiği Çin'in en eski camisi olan Huayşing (deniz feneri) camisi halen Çin'e ilk gelen Müslümanların izlerini taşımaktadır.⁹ Kaynaklarda kaydedildiğine göre sahâbîlerden oluşan bir kafilе Habeşistan'dan,

⁶ Muhammed Ekrem Han, *Moslem Bongger Şamajik İtihaş* (Dhaka: İticco Yayınevi, 2002), 59.

⁷ A. K. M. Nâzır Ahmet, *Bangladeşe İslâmer Agomon* (Dhaka: Bangladesh Islamic Center, 1999), 20.

⁸ Muhyiddin Han, "Bangladeşe İslam: Koekti Totthya Sutra", *Maşik Medine X* (Ocak 1992), 41.

⁹ Muhyiddin A. K. M., *Çottograme İslam* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1996), 25-29.

bi'setin 7. senesinde yola çıkıp 16. senesinde Çin'e ulaşmıştı. Bundan anlaşılıyor ki, bu sahâbe kafilesi arada geçen dokuz senede Hindistan, Bengal bölgesinde ve güneydoğu Asya'da İslam'ı yaymıştı.¹⁰

Arapların deniz yoluyla Bengal bölgesiyle bağlantısı eskiden beri devam eden bir şeydi. Arap tüccarların gemileri, Hindistan'ın batı kıyılarını geçerek Çin'e giderdi. Bu yolculukta sırf ticaret maksadıyla gelmeyen bu tüccarlar Bengal kıyılarına inip insanlarla kaynaşip onlara İslam'ın davetini ulaştırmıştı.¹¹ Bundan hareketle şunu söylemek mümkün ki, Hz. Peygamber hayattayken deniz yoluyla gelen Arap tüccarların eliyle Bengal bölgesine İslam'ın daveti girmişti. Ayrıca Bahtiyâr Halacî Bengal bölgesini fethetmeden (599/1203) önce VIII. yüzyılın başında Arap denizci ve tüccarlar Bangladeş'in Dakka ve Çitagong kıyı bölgelerine İslam'ın davetini getirmişti. VIII. ve IX. yüzyıllarda Çitagong limanında Arap denizci ve tüccarların yerleşimi başlamıştı. X. yüzyılda söz konusu denizci ve tüccarların etkileyici faaliyetlerinden dolayı yerel halk İslam dinine girmeye başlamış ve İslam ülkenin farklı bölgelerde de yaymaya başlamıştır. Bu zamanda Arap ve orta Asya'dan gelen Mutasavvıf âlimler İslam dininin yüce talimatı öğretmeyi-yaymayı amaçlanarak bölgenin her tarafa hareket etmiştir.¹²

Bu bilgilerden Hz. Peygamber'in hayatında deniz yoluyla gelen bir grup sahâbîlerin eliyle Çin'e İslam'ın daveti ulaştığını anlaşılır ki, bu sahâbîler Çin'e giderken Bengal bölgesinde yer alan limanlarda mola verip buralara İslam'ın davetini ulaştırmıştı. Durum böyleyken VII. yüzyılında Bengal bölgesine İslam girdiğini söylenebilir.¹³

Arkeologlar tarafından 1930 yılında Bangladeş'in Racşâhî şehrinde Abbâsî halifesi olan Hârûnürreşîd (ö. 193/809) dönemine ait madeni paranın keşfedilmesi ve Kumille şehrinde bir diğer Abbâsî halifesi olan Müntasır-Billâh'ın (ö. 248/862) halifelik dönemine ait madeni paranın keşfedilmesi Arapların o dönemde Bengal

¹⁰ Han, "Bangladeşe İslam: Koekti Totthya Sutra", 41.

¹¹ Mahfûzu'r-Rahmân Ahanda, *Arakaner Musalmander Itihas* (Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2013), 35.

¹² Nasir Helal, *Joşor Jelai İslam Proçar ve Proşar* (Joşor: Şimanto Yayınları, 1992), 40.

¹³ Ahmet, *Bangladeşe İslâmer Agomon*, 21.

bölgesine geldiklerini açıkça göstermektedir.¹⁴ Bu kısa değerlendirmeden sonra Bengal bölgeye VIII. yüzyıl öncesinden Arap tüccarların gelişi üzerine tarihçilerin iddialarını nakletmeye çalışacağız.

Meşhur Bengal-İslam Tarihçi Mazlum Han'ın ifadesiyle 643 yılında Hz. Ömer (r.anh) döneminde Hz. Peygamber'in (sav) Risâlet'ini ulaştırmak amacıyla Hindistan kıyılarına bir grup Araplar gelmişti.¹⁵ Bundan hareketle şu söylenebilir ki, Hindistan kıyılarına kadar Arapların gelebilmesi için Bangladeş'in liman şehri olan Çitagong'dan geçmiş ve bir müddet burada kalmıştır. VII. yüzyılın başlarında İslam tebliği Bengal şehri Çitagong ve Silet üzerinden Çin'e kadar ulaştığını söyleyerek bazı tarihçiler yukarıda zikredildiği görüşü desteklemektedir.¹⁶

Minhâc-ı Sirâc (664/1266), kendi kitabında Doğu Bengal anlamına gelen 'Barendra' ifadeyi zikretmişti. Söz konusu ifadesi X. yüzyıldan sonra bir mekân ismi olarak kullanılması yaygın hale gelmiştir.¹⁷ Buradan şu anlaşılır ki, Araplar büyük gemi ile deniz okyanusu geçerken uzaktan Doğu Bengal'in kırmızı topraklarını görünce هند بر (Hindistan toprakları) demişti. O zamandan sonra bu 'Barre Hint' ifadesi zamanaşımı ile 'Barendra' olduğu söylenmektedir.¹⁸ Bu bilgi ile birlikte Racşâhî'de Abbâsî dönemine ait madeni paraların bulunması ile hareketle VIII. yüzyılda Arap tüccarların eliyle İslamiyet'in yayılışına kapı açılmıştır denebilir.

Yukarıda verilen bilgilere dayanarak ve günümüzdeki diğer kaynakların incelenmesinden sonra şu sonuca varabilir: Bengal bölgesiyle Arap tüccarların irtibatı VII. yüzyılın çok öncesinden başlamıştır. Fakat bu bölgeyle İslam'ın daveti ile Arapların gelişi VII. yüzyılın son zamanlarından başlamıştır. Ve bu davet faaliyeti deniz yoluyla gelen bir grup Arap tüccarların vasıtasıyla gerçekleşmişti.

¹⁴ Abdülkerim, *Banglar İtihas: Sultani Amal* (Dhaka: Jatiyo Şahitta Prakaş, 2013), 62-63.

¹⁵ Muhammed Mazlum Han, *The Muslim Heritage of Bengal* (İngiltere: Kube Publishing, 2013), 4.

¹⁶ Abbas Ali Han, *Banglar Musalmander İtihash* (Dhaka: Bangladesh Islamic Center, 2011), 15.

¹⁷ Minhâc-ı Sirâc, *Tabakat-i Nasiri*, çev. Ebü'l-Kelâm Muhammed Zekeriyâ (Dhaka: Bangla Akademi, 1983), 59.

¹⁸ Mufahharul İslam, "Upamahadeşe İslâm Proçarer Prothom Parba", *Bangladeş İslam Vakfı Dergisi Müslüman Dünya* (1984), 7.

B. Mutasavvıf Âlimlerin Etkisi

Araştırmacıların iddialarına göre bu bölgede İslam'ın yayılmasına sebep olan üç faktörden¹⁹ en etkilisi mutasavvıfların daveti olmuştur. Aynı zamanda bu mutasavvıflar fetihten yaklaşık dört asır öncesinde tebliğ faaliyeti yürütüp fetih için zemin hazırlamıştı.²⁰ Bölgeye tebliğ için çok sayıda mutasavvıfların geldiği bilinmektedir.

Sûfi olarak bilinen Şah Muhammed Sultan Rûmî (ö. 475/1075), 1053 yılında günümüz Bangladeş'inin Momenşiğ şehrine gelmiştir. Bu şehirde onun mezarı bulunmaktadır. Bölgenin o zamanki kralı, onun olumlu davranışından etkilenerek Müslüman olup hükümeti ona devretmiştir.²¹

Celâleddin et-Tebrîzî (ö. 641/1244), Bengal bölgesine İslam'ı tebliğ etmek için gelen ve binlerce insanın Müslüman olmasına vesile olan sûfiler arasında en seçkinlerindedir. O, Bengal'in o zamanki başkenti olan Leknev'de ikamet etmiştir. Faaliyetlerini şehrin kalbinde yürütmesinden dolayı çok kısa zamanda İslam'ın tebliği her yere yayılmıştır. Özellikle üst tabakada olan Hindu ve Budist çevresi onun tesiri altında kalmıştır. Lakşman Sena'nın (ö. 602/1206) veziri Hindu Holaud Misro (ö.?) tarafından yazılan *Sih Şuvodoya* kitabında Tebrîzî tarafından meydana gelen bazı kerametlerin yer alması üst sınıflar için onun davetinin ne kadar tesirli olduğuna delalet eder.²² Şehirde Tebrîzî'nin birçok cami tekke, medrese ve kervansaray inşa ettiğini aktarılmaktadır.²³

Bengal bölgesine tebliğ için gelen meşhur sûfilerden olan Şah Mahdûm Rupoş (ö. 712/1313), XIII. yüzyılın sonlarında üç kardeşi ve birkaç müridi ile Bengal şehri Racşâhî'ye gelmiştir. Bu şehri iki kardeş zulüm ile yönetiyordu. Bu zulmünden halk bıkmıştı. Şah Mahdûm bu zulmü son vermek amacıyla asker toplamayı başlayıp bir

¹⁹ İslam'ın girişine ve yayılışına sebep olan üç faktörden kastedilen birinci faktörü Arap tüccarları, ikincisi Mutasavvıf âlimler ve son olarak da Halacî'nin fethi.

²⁰ A. K. M. Yakup Ali, *Rajşahite İslam* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1993), 32.

²¹ J. A. Vaş, *Bengal District Gazetteers, Mymensing* (Allahâbâd: Pioneer Press, 1910), 152.

²² R. C. Mocumdar, *History of Bengal*, (Dhaka: Dakka Üniversitesi Yayını, 1943), 1/225.

²³ Gulâm Selîm, *Riyazu's-Salatin* (Kalküta: Kalküta Printing Press, 1903), 75-76.

kale inşa etmiştir.²⁴ Şah Mahdûm'un askerlerinin kralın sarayını kuşatması sonucunda büyük bir savaş meydana gelmiş ve Müslümanlar bu savaşta galip gelmiştir. Savaşın ardından esir düşen sekiz prensi karşılıksız salıverince onlar İslam'ın azametini hayran kalarak İslam dinini kabul etmişlerdir.²⁵ Bu büyük âlim, hayatının sonuna doğru zamanının çoğunu ibadet ile geçirmiş ve 1313 yılında dünya hayatından geçerek ahirete irtihal etmiştir.²⁶

Yemen kralı Muâz b. Cebel'in oğlu olan Mahdûm Şah Devla (ö. 712/1313), babasının izniyle XII. yüzyılın başında Yemen'den Bengal'a İslam'ı tebliğ etme amaçlı gelen mutasavvıf bir âlimdir. Büyük bir hızla devam eden davet faaliyetinden haberdar olan yerel Hindu kralı sinirlenip onları durdurmayı istemiştir. İki grup arasında meydana gelen bir savaş neticesinde Mahdûm Şah Devla ile birlikte çoğu şehit düşmüştür.²⁷

1398 yılında günümüzdeki Bangladeş'in bir ili olan Bagerhat'a gelen Han Cihan Ali (ö. 863/1459), Bagerhat bölgesinde yerel Hindu ve Budistlere kardeşlik ve eşitlik mesajını vererek onların Müslüman olmalarına vesile olmuştur. 300 cami inşa eden Han Cihan'ın inşa ettiği ve en meşhuru Altmış Kubbeli Camii diye bilinen cami, UNESCO Dünya Mirasında yer almıştır.²⁸ Sultan Nasreddin Mahmûd Şah (ö. 863/1459) döneminde güney Bengal bölgesini fethedip bütün güney bölgesine hükmetmiştir. Onun sade hayat tarzından etkilenerek birçok insanın Müslüman olduğu bilinmektedir.²⁹

C. Bengal Bölgenin İslamlaşmasında Türklerin Katkısı

Bengal bölgesinde İslam hükümetinin kurucusu ve ilk Müslüman sultanı olan Bahtiyâr Halacî, Bengal bölgesinin son Hindu kralı Lakşman Sena'nın hâkimiyetine

²⁴ Müşerref Hüseyin Bhuiyan, "Şah Mahdum Rupoş", *Banglapedia* (Dhaka: Banglapedia, Asiatic Society of Bangladesh, 2003), IX/198.

²⁵ Muhammed Ebül Kasım, *H. Şah Mahdum Rupoş: Zug Manoş* (Racşahı: Hz. Şah Mahdum Rupoş Dorga Atest, 2014), 160-172.

²⁶ Abdülmennân Talip, *Bangladeşe İslam* (Dhaka: Bangla Akademi, 1982), 101.

²⁷ Abdülkerim, "Mahdum Şah Devla", *Banglapedia* (Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2003), IX/190.

²⁸ Han, *The Muslim Heritage of Bengal*, 37.

²⁹ Talip, *Bangladeşe İslam*, 162-164.

son verip bölgeye İslam'ı hâkim kılmıştır.³⁰ Afgan Halacî Türkleri'ne mensup olan Bahtiyâr Halacî, Gurlu kumandanlarının hizmetindeyken kendi gayretiyle etrafına kayda değer sayıda asker toplamıştır. Daha sonra Delhi Sultanlığı'nın kurucusu Melik Kutbüddin Aybeg (ö. 607/1210) tarafından takdir edilip Bihâr'ın fethi için hazırlanan ordunun komutanı tayin edilmiştir. 1193 yılında Bihâr'ı ve ardından da Odantopûri Kalesi'ni almıştır. Bu fetih ona bütün Bengal bölgesinin fethinin kapısını açmıştır. Neticede Bengal bölgesini fethederek Sena Hânedanlığı'nın başkenti olan Leknevtî'yi merkez yapmıştır. Böylece bölgede hüküm süren ilk Türk devleti olan Leknevtî Sultanlığı'nın da temellerini atmıştır.³¹

³⁰ Sirâc, *Tabakat-i Nasiri*, 16.

³¹ Abdülkerim, *Banglar İtihas: Sultani Amal*, 62-63.

BİRİNCİ BÖLÜM

BANGLADEŞ'TE FIKIH ÇALIŞMALARI VE MUHAMMED FEYZULLAH

I. BANGLADEŞ'TE FIKHİN TARİHİ VE GELİŞİM SÜRECİ

Bangladeş, İslami eğitim ve fıkıh çalışmalarında eşsiz bir yere sahiptir. Çoğunluğu Müslüman olan bu ülkede inşa edilen çok sayıda cami, medrese ve tekke, İslami eğitim geleneğine ve fıkıh çalışmalarına tanıklık etmektedir.

Bangladeş'te İslami eğitimin yaygınlaşmasında, Resûlullah'ın (sav) ashabından günümüze kadar sayısız âlimin katkısı vardır. İslami eğitim sisteminin kökeni Arap yarımadasında olmasına rağmen bu eğitim kısa sürede ülkeleri, kıtaları, zamanları ve çağları aşmıştır. Bangladeş bu eğitim geleneğinin bir merkeze haline dönüşmüştür. Bu ülkenin kültür, medeniyet, hayat, örf ve adet, edebiyatında, her şeyinde İslami eğitim ideolojisinin izleri mevcuttur.

A. Bangladeş'te Fıkıh Çalışmalarının Başlangıcı

Fıkıh ilminin Bengal bölgesine ilk olarak ne zaman ve kimin aracılığıyla geldiğine dair kesin bir bilgi mevcut değilse de Halacî'nin bölgeyi fethinden önce İslam ile geldiği şüphesizdir. Çünkü buraya İslam'ı tebliğ etmek için gelen sûfilerin çoğu, İslam'ın merkezi olması dolayısıyla fıkıh ilminin de merkezi olan Arap yarımadasından gelmişlerdi. Aynı zamanda eski mutasavvıf âlimler tefsir, hadis ve fıkıh ilmi ile de meşgul olurdu. Bundan dolayı onların bu bölgede de fıkıh öğretmediklerini düşünmek muhal gibidir. Bununla birlikte Nevâbî döneminde devlet dairelerinde çalışan âlimlerin çoğunun fıkıh ilmiyle meşgul olduğu biliniyordu. Bu sebeplerle ilk asırlardan itibaren bu bölgede Kur'an, hadis ve fıkıh çalışmalarının başladığı söylenebilir.³²

Bölgede Müslümanların hâkimiyet dönemlerinde çoğu sultanlar ve sûfiler İslam'ı tebliğin yanında dini eğitim verme ihtiyacını duyduğu için cami merkezli

³² Nur Muhammed Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi* (Dhaka: İmdâdiyye Kütüphanes, 1993), 199.

medrese ve tekke kurarlardı. Sultan ve dindar esnaflar dini kurumların ihtiyaçlarını karşılardı. İyi eğitim verilebilmesi için ehil olan hocaları tayin edip onlara hak ettiği saygı ve hürmeti gösterirlerdi. Kısacası ilmin yayılmasına her türlü çabayı gösterirlerdi.³³

1203 yılında Halacî, bölgeyi fethettikten sonra birçok cami ve tekke kurmuştu. Mektep olarak da kullanılan bu cami ve tekkeler İslam medeniyetin kaynağı olmuştur.³⁴ Sonraki hükümdarlar onun izini takip ederek aynı şekilde cami ve medreseler inşa etmeye devam etmişlerdir. Bunlardan Sultan Gıyâseddin Halacî (ö. 624/1227) tarafından yapılan cami ve medreselerin kalıntıları hala mevcuttur.³⁵

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Şeyh Takıyyüddin Arabî Bengal'e gelip Raçşâhî şehrinde eğitim vermeye başlamıştı. Bu medresenin bölgedeki ilk dini medrese olduğu tahmin edilmektedir.³⁶ Ondan sonra Şerefüddîn Ebû Tevvâme (ö. 699/1300) Buhara'dan önce Delhi daha sonra da Bangladeş'e gelip Dakka'nın yakında bir medrese ve tekke kurarak hayatının sonuna kadar dini ilim öğretmeye devam etmişti. Hint alt kıtasının çeşitli bölgelerinden talebeler ilim tahsil etmek için buraya akın etmiştir. Bu bakımdan Ebû Tevvâme'yi Bengal bölgesinin dini eğitimin önderi olduğu söylenebilir.³⁷

Bu iki zatın dışında 1479 yılında "Dershane" adıyla bir medrese daha kurulmuştur.³⁸ Âlimlere çok hürmet ve muhabbet besleyen, ilme önem gösteren Bengal sultanı Alâeddin Hüseyin Şah kendi döneminde (ö. 925/1519) birkaç medrese ve tekke kurmuştur. Bu medrese ve tekkelerin temel amacı halka dini ilimlerin öğretilmesiydi. Bunun yanı sıra kaynaklarda ismi geçmemekle birlikte bölgeye gelen

³³ Muhammed Abdülbaki, *Müslim Şaşonamole Bangladeşe İslami Şikka ve Şahitto Çorça* (Dakka: Bangladeş İslam Vakfı, 2003), 115.

³⁴ Muhammed Abdullah, *Bangladeşer Ketomana Arbibid* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1986), 1.

³⁵ Abdüssettâr, *Tarih-i Medres-i Alia* (Dhaka: Medrese-i Alia, 1959), 22.

³⁶ Abdullah, *Bangladeşer Ketomana Arbibid*, 4.

³⁷ N. N. Law, *Promotion of Learning in India: By Early European Settlers* (London: Kessinger Publishing, 1916), 108-109.

³⁸ Abdullah, *Bangladeşer Ketomana Arbibid*, 6.

başka bir âlim 1522 yılında bir cami inşa edip Kur'an, hadis ve fıkıh öğretmeyi başlamıştır.³⁹

Şâyeste Han (ö. 1694/1105), Bengal bölgesinin sûbedarı olduğu dönemde ilme hizmet vermek amacıyla birkaç medrese kurmuştur. Bunlardan biri Dakka şehrinde hala ayakta. Ayrıca eskiden beri Dakka'da cami sayısı çok fazla olduğundan dünyada Dakka "Cami Şehri" adıyla meşhur olmuştur. Bu camilerin yanına medrese ve tekke kurulmuştur.⁴⁰ O dönemlerde bu cami, medrese ve tekkelerde fıkıh çalışmalarına çok önem gösteriliyordu.⁴¹

B. Geçmişten Günümüze Bangladeş'te Fıkıh Çalışmaları

Bangladeş'te fıkıh Çalışmaları farklı şekillerle gerçekleşmiştir. Medrese ve bu medreselerde ders veren fakihlerin eliyle gerçekleştiği şüphesizdir. Burada bölgeye ilk olarak fıkıh ilmi getiren fakih ve kurumlarından önemli olan birkaçı kısaca zikretmeyi çalışacağız.

1. Bangladeş'e Fıkıh İlmini Getiren Âlimler

İslam'ın doğuşundan beri birçok fakih ve sûfi Yemen, Buhara ve Tebriz gibi yerlerden gelip burada İslam'ın mesajını insanlara ulaştırmak için çaba göstermiş ve bu amaçla cami ve tekkeler kurup oralarda fıkıh öğretmişlerdir.

a. Şeyh Celâleddin Tebrîzî (ö. 642/1244)

Bengal bölgesine İslam'ı tebliğ etmek için gelen ve binlerce insanın Müslüman olmasına vesile olan sûfiler arasında en seçkinlerindedir. Son Hindu kralı Lakşman Sena döneminde Bengal bölgesine gelip o zamanki bölge başkenti olan Leknev'e yerleşmiştir.⁴² Celâleddin, Bağdat'tan Mekke, Medine, Irak ve İran'ın birçok şehrini dolaşıp Hindistan'ın Mültan şehrine gelmiştir. Âlimlere çok önem veren Sultan

³⁹ Hâkim Habîburrahman, *Asudegan-i Dakka* (Dhaka: İmdâdiyye Yayınevi, 1946), 115.

⁴⁰ Ahsen Seyyid, *Bangladeşe Hadis Çorça: Utpotti o Kromobikaş* (Dhaka: Edorn Yayınları, 2017), 46.

⁴¹ Muhammed Abdülbaki, *Bangladeşe Arbi, Farsi ve Urdute İslami Şahitto Çorça* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005), 117.

⁴² Şukomoi Mukopodai, *Banglai Müslüman Odikarer Adiporbo* (Kalkuta: Biro İrmokong Press, 1988), 147.

Şemseddin İltutmış (ö. 633/1236) ona hürmet gösterip tekke inşa etmesine izin vermiştir.⁴³

1216 yılında Delhi'den Bangladeş'e gelen Celâleddin burada bir cami ve tekke kurup halka dini dersler vermeye başlamış ve sonucunda bölgede dini ilmi her tarafa yayılmıştır.⁴⁴ Maddî durumu kötü olanlara yardım için vakıf kurmuş, fakir ve misafirler için bir saray inşa etmiştir. Yaklaşık yirmi üç sene çeşitli ilim dallarında tedrisâtlar ve İslam'ın tebliğini yapıp binlerce insanın İslam'a girmesine vesile olmuştur.⁴⁵ 1244 yılında Pandua'da ahirete irtihal eden Şeyh Tebrîzî kendi zamanındaki sûfilerin baş tacı idi.⁴⁶

b. Şerfüddîn Ebû Tevvâme (ö. 699/1300)

Fakih, müfessir, muhaddis, sûfî, yazar ve düşünür olarak tanınan Şeyh Şerfüddîn Ebû Tevvâme zamanın ilim merkezi olan Buhara'da ünlü bir ailede dünyaya gelmiştir. Çocukluktan beri ilme çok büyük ilgisi vardı. İlme çok büyük bir özen gösteren Ebû Tevvâme ilim tahsili için dağlı yolları geçip Horasan'a gelmiştir.⁴⁷

Delhi sultanı Gıyâseddin Balaban (ö. 686/1287) döneminde 1260 yılında ilk olarak Delhi'ye gelip bir camide ilim halkası kurarak dini eğitim vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra daha sistematik bir şekilde eğitim verebilmek için bir medrese ve tekke kurup her türlü faaliyetleri buradan yürütmeyi başlamıştır.⁴⁸

Kendi döneminde dini ilimlerde onun gibisi yoktu. Tasavvuf ilminde de önder konumundaydı.⁴⁹ Bundan dolayı Delhi halkı onun etrafına toplamayı başlamıştır. Onun bu şöhretini gören dönemin sultanı Gıyâseddin Balaban endişe duymuş ve bu

⁴³ Devan Nurulenver Hüseyin, *Celâlâbâd'er Kotha* (Dhaka: Bangla Akademi, 1997), 59.

⁴⁴ Muhammed Sekendar Ali, *Zuhudu'l-Muhaddisin Fi Bangladeş ve Turasil İslami* (Dhaka: Diyübend Yayınevi, 1995), 98.

⁴⁵ Talip, *Bangladeşe İslam*, 100.

⁴⁶ Kadî Din Muhammed - Abdül Kerim, *Süfîbad o Amader Şomaj* (Lahor: Nevruz Kitapevi, 1996), 153.

⁴⁷ Editör Heyeti, *İslami Bişşokoş* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1995), XVI/384-385.

⁴⁸ Afroja Begüm, *Sonârgâonye muslim Şikka ve şaniskriti Unnoyone Şerfettin Ebu Tevvâme'er Obodan* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005), 165.

⁴⁹ Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 200.

ilgiden korkmaya başlamıştır.⁵⁰ Delhi’de karışıklık oluşma ihtimalini sebep göstererek onu Bengal’in başkenti Sonârgâon’a göç etmeye zorlamıştır.⁵¹ Bangladeş yolculuğunda Ebû Tevvâme, Bihâr’da birkaç gün kalıp 1278 yılında Şerfeddîn Yahya ile Sonârgâon’a gelmiştir.⁵²

Şeyh Şerfüddîn Ebû Tevvâme, Sonârgâon’da bir medrese ve yanında bir tekke kurmuş ve burada ömür boyu başta fıkıh olmak üzere dini öğretimiyle meşgul olmuştur. Bu medrese Bengal bölgesinin ikinci medrese olarak bilinmektedir.⁵³ Modern dönemdeki üniversite seviyesinde olan bu medrese, bütün Hint alt kıtasından gelen talebeleri başta fıkıh olmak üzere birçok ilim dalında eğitmiştir. Kısa zaman içerisinde büyük bir şöhret kazanan bu medresede dini ilmin yanında fizik ve kimya gibi ilimler de öğretiliyordu.⁵⁴ İlmî çalışmalar için kurduğu bu medresenin öğrenci sayısı hakkında net bir rakam bilinmemekle birlikte medresesinden dönemin en büyük âlim, sûfî ve âbidlerinin çıktığı bilinmektedir. Bunların en meşhurları Şeyh Şerfeddîn Yahya (ö. 782/1381), Şeyh Zeyn Irâkî (ö.?) ve Şeyh İbrahim Dânişmend’dir (ö.).⁵⁵

Ebû Tevvâme kendi medresesinde yirmi üç sene müdürlük yapmıştır. Bunun yanı sıra Kur’an, hadis ve fıkıh başta olmak üzere birçok konuda kitap kaleme almıştır. O, Bengal dilinde tasavvuf konusunda kitap kaleme alan ilk yazar konumundadır. Günümüze ulaşan fıkıh eser içerisinde, *Nam-ı Hak* meşhurdur. Ders notları mahiyetinde olan bu eser ders halkalarına katılan öğrenciler tarafından derlenmiş bir fıkıh eseridir.⁵⁶ Bu zat uzun zaman halka eğitim hizmeti verdikten sonra 1300 yılında Sonârgâon’da ahirete irtihal etmiştir.⁵⁷

⁵⁰ Abdullah, *Bangladeşer Ketomana Arbibid*, 3; Talip, *Bangladeşe İslam*, 118.

⁵¹ Mukopoddai, *Banglai Müslüman Odikarer Adiporbo*, 146; Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 200; Talip, *Bangladeşe İslam*, 118.

⁵² Seyyid, *Bangladeşe Hadis Çorça: Utpotti o Kromobikaş*, 253; Muhammed Ebu Salih Patverî, *Abdurrahman Hanefir İslami Şikka Bistar o Şomaj Şoyonskare Tar Obodan* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2004), 97.

⁵³ Abdül Kerim, *Muslim Banglar İtihaş o Oitizzo* (Dhaka: Bangla Akademi, 1994), 225.

⁵⁴ Seyyid, *Bangladeşe Hadis Çorça: Utpotti o Kromobikaş*, 253.

⁵⁵ Muhammed Rûhulemîn, *Şeyh Şerfüddin Ebû Tevvâme* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1991), 400.

⁵⁶ Gulâm Saklain, *Muslim Şahitto o Şahittik* (Dhaka: Mollik Kardeşleri, 1970), 191.

⁵⁷ A. K. M. Yakup Ali, *History of Traditional Islamic Education in Bangladesh* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1983), 31.

c. Şah Celâl Yemeni (ö. 746/1346)

Şah Celâl Yemeni Bengal'in kuzeydoğu tarafında İslam'ın ve dini ilmin yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. Yemen'de dünyaya gelen Şah Celâl, daha çocukken anne ve babasını kaybetmiştir.⁵⁸ Mekke'de ilmi tahsilini bitiren Şah Celâl hocasının emriyle yüzlerce arkadaşıyla birlikte yola koyulmuştur. Yolculuk esnasında bazı bölgeleri fethedip oralarda İslam'ın devamlılığı ve dini bilgilerini öğretilmek için arkadaşlarından birkaç kişiyi bırakıp seyahate devam etmiştir. Delhi sultanı Fîrûz Şah'ın (ö. 790/1388) emriyle 360 arkadaşıyla birlikte Bengal şehri Silet'i 1303 yılında fethetmiştir. Fetihden sonra Şah Celâl, insanlara dini ilmi öğretmek ve İslam'ın daveti için burada ikamet etmeye başlamıştır. Arkadaşların bazıları bölgenin çeşitli yerlerine yayılıp eğitim ve davet çalışmasına devam etmiş, bazıları ise onun yanına durmuşlardır. Onun ve sair arkadaşların sayesinde binlerce insan İslam'ın nuru ile şerefleşmiş ve bölgede dini ilmi yayılmıştır.⁵⁹

Şah Celâl, hayatını bölgede İslam için adamıştır. Bir taraftan dini dersleri vermiş, diğer yandan da Hinduları hak yola çağırarak, yetimler, kimsesizler için vakıf kurup onlara maddî ve mânevî desteklerde bulunmuştur. Bu zat 1346 yılında Silet şehrinde dünyaya gözlerini yummuştur.⁶⁰

2. Fıkıh Çalışmalarında Son Donem Fıkıhçıların Rolü

a. Hacı Şerîatullah (ö. 1255/1840)

XVIII. yüzyılda İngiliz sömürge gücünün işgali ile Hint alt kıtasında karanlık dönem başlamıştır. Bu sömürge döneminde en fazla zarara uğrayan grup olan Müslümanlar kendi kimliklerini kaybetmek üzereydi. Bu süreçte Müslümanları ayağa kaldırmak için çalışmalarına başlayan Hacı Şerîatullah, Müslümanları şirk ve

⁵⁸ Saklain, *Muslim Şahitto o Şahittik*, 130.

⁵⁹ Talip, *Bangladeşe İslam*, 136.

⁶⁰ Saklain, *Muslim Şahitto o Şahittik*, 133.

bid'atın karanlığından kurtarmak için tedrisata başlayıp insanları inkılaba çağırmişti.⁶¹

Hacı Şeriatullah, 1780 yılında Bangladeş'in Medaripûr şehrinin bir kasabasında dünyaya gelmiştir. 1799 yılında yüksek eğitim için Mekke yoluna çıkan Hacı Şeriatullah, orada Kur'an, Hadis ve fıkıh üzerine dersler alıp bu ilimlerde derinleşmiştir. Mekke'de yaklaşık yirmi sene ilim tahsil etmesinin ardından 1818 yılında Bengal'e dönüp Müslümanlara yeniden İslam'ı öğretmek için camilerde dini eğitimi vermeye başlamıştır.⁶²

Onun başlattığı düzeltme harekâtının adı Ferâiziyye idi. Bu harekâtın temel amacı dini eğitimini Müslüman bireylerden başlayarak devlete kadar ulaştırmak ve bunun sonucunda toplumda yerleşmiş olan bid'ati ortadan kaldırmaktı. Bölgede uzun zamandır Hindu ve Müslümanlar aynı yerde yaşadığı için İslam'da şirk ya da bid'at olan Hint kültürüne ait bazı unsurlar Müslüman topluma yerleşmiş, hatta sömürge dönemi başlayınca İslami eğitimden mahrum kalan Müslümanlar bir müddet sonra onu ibadet olarak algılamaya başlamıştır. Müslümanların düştüğü bu hali gören Hacı Şeriatullah onları bu durumdan kurtarmak için dini ilmini her yere yaymayı planlamış ve amacına ulaşmak için medreseler kurmaya başlamıştır.⁶³

b. Mevlana Kerâmet Ali Cavnpûrî (ö. 1288/1873)

Mevlana Kerâmet Ali Cavnpûrî, Hint yarımadasındaki Müslüman halkın karanlık günlerinde onları uyandırmak için İslam'ın mesajı ile ortaya çıkmıştır. 1800 yılında Hindistan'ın Cavnpûr şehrinde dünyaya gelen Cavnpûrî Hayatının çoğunu İslami değerleri ve dini uygulamaları yeniden kurmak için İslam'ı harekete adanmıştır.⁶⁴

Çağın seçkin hocalarına gidip onlardan tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında ihtisas yapan Cavnpûr 1821 yılında şeyhi Seyyid Ahmed Şehîd (ö. 1246/1831) rehberliğinde

⁶¹ Zülfikar Ahmed Kısmeti, *Bangladeşer Kotipoi Alem o Pir Maşaeek* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005), 17.

⁶² Muhammed Abdüssettâr, *Ferîdpure İslam* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1993), 144.

⁶³ Hasan Abdülkayyûm, *Hacı Şeriatullahor Jibon Drişti* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1998), 25.

⁶⁴ Hüseyin, *Celâlâbâd'er Kotha*, 278.

Bengal ve Asam'da İslami ilimleri yaymaya başlamıştır. Gayri İslami gelenekleri ve Hindulardan Müslüman topluma sızan ilkeleri yani şirk ve bid'atı ortadan kaldırmak için camiler ve medreseler kurmuştur.⁶⁵

Mevlana Kerâmet Ali Cavnpûrî'nin eğitim faaliyetlerin ana özelliği ise, O sadece tekke ve dergâh gibi belirli bir yerde kurulu bir davet faaliyeti yürütmeyip her türlü zorluğu aşarak dini ilmin yayılması ve İslam'ın daveti için kapı kapı dolaşmıştır. Yoldaşlarını da şer'i öğretimlerde bulunmak üzere farklı yerlere tebliğ amacıyla göndermiş ve bunlara birer medrese olarak tanımlamıştır. Mevlana Kerâmet Ali Cavnpûrî, davet ve eğitim faaliyetlerin yanı sıra başta fıkıh olmak üzere birçok alanda 46 kitap kaleme almıştır.⁶⁶

Bu büyük şahıs hayatını başarılı bir şekilde çeşitli bozuk inançlara karşı savaşarak, vaazlar ve yazılarla tebliğ faaliyeti yaparak geçirmiş ve 1973'te 63 yaşında Rangpûr şehrinde vefat etmiştir.⁶⁷

c. Mevlana Rûhulemîn (ö. 1364/1945)

Zamanın Bengal ve Asam'ın büyük âlimlerinden, ünlü hatip, meşhur yazar ve fıkıhçı olan Mevlana Rûhulemîn, 1882 yılında Çobbiş Porgana şehrinde dünyaya gelmiştir. Kur'an, hadis ve fıkıh üzerine yüksek eğitimi bitirdikten sonra tasavvufi ilim için Furfure tekkesinin piri olan Ebu Bekir Sıddîk'e (ö. 1367/1948) biat edip onun sohbetinde ilm-i tasavvuf hakkında derin ve ince ilimler tahsil etmiştir.⁶⁸ Mevlana Rûhulemîn, pîri Ebû Bekir Sıddîk tarafından kurulan Ancuman-i Vaiz kurumun sekreteri ve baş vaizi görevine atanmıştır. Ayrıca halktan yardım toplayarak Bengal'deki birçok yerde cami, medrese, kervansaray ve yetimhane kurmuştur.⁶⁹

İlmi faaliyetleri yürütmek amacıyla onun tarafından kaleme alınan kitapların sayısı oldukça fazladır. 114 kitap yayımlanmakla birlikte yazdığı kitap sayısı 135'tir.

⁶⁵ Muhammed Abdûlbâtın, *Mevlana Karamat Ali Cavnpûrî (r.a) er Jiboni* (Dhaka: Asmot Ali, ty.), 745.

⁶⁶ Ebu Bekir Sıddîkî, *Tezkiretu'l-Evliyâ* (Dhaka: Şirina Yayınları, ty.), 39.

⁶⁷ Saklain, *Muslim Şahitto o Şahittik*, 52; Sıddîkî, *Tezkiretu'l-Evliyâ*, 40; Editör Heyeti, *İslami Bişşokoş* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1995), 1/305.

⁶⁸ Devan Nurulenver Hüseyin, *Şeyh Celâl* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1995), 460.

⁶⁹ Kerim, *Muslim Banglar İtihaş o Oitizzo*, 225.

Fıkıh alanında önemli kitapları şunlardır: *Fetâvâ-i Emîniyye*, *Joruri Masayel*, *Kadiyeni Reddiye*, *Mezhep Mimanşa*, *Liketu'n-nazîm*, *Terdîdu'l-mubtelam*, *İlim ve Porda*, *İd ve Nari*'dir. Bunların yanı sıra Mevlana Rûhulemîn, kendisi tarafından düzenlenen haftalık Hanefî dergisinin editör görevini üstlenmiştir. 2 Kasım 1945 yılında vefat etmiştir.⁷⁰

3. Fıkıh Çalışmalarında Medreselerin Rolü

Âliye ve Medârisü'l-kavmiyye Medreseleri Bangladeş'te fıkıh alanında özel çalışmalar yürüten önemli medreselerdir. Ayrıca bazı üniversitelerde de fıkıh hizmetleri yoğun bir şekilde yürütülmektedir. Aşağıda, fıkıh alanında çalışmış ve günümüzde de çalışmakta olan meşhur medreselerin bazılarının tarihi ve çalışmalarından bahsedeceğiz.

Bangladeş'te iki tür medrese olduğunu bilmekte fayda vardır. Birincisi, Darululûm Diyûbend Medrese'sinin şubeleri olan *Medârisü'l-kavmiyye*. İkincisi ise hükümet tarafından yönetilen *Âliye Medreseleri*'dir. Burada, medreselerin tarihi arka planına ve bu ekollere bağlı kurulan meşhur birkaç medreseden kısaca bahsedeceğiz.

a. Medârisü'l-kavmiyye

Tefsir, hadis ve fıkıh alanında Medârisü'l-kavmiyye medreselerinin rolü eşsizdir. Medârisü'l-kavmiyye, bir cemiyet veya kavim tarafından kurulan ve yönetilen medrese demektir. Bu medreseleri, İslami inanç, düşünce, şuur, kültür ve medeniyetini pratik anlamda korumak ve yaymak amacıyla İslam ümmetinin inisiyatifiyle kurulmuş, maddî ve mânevî destek ile yönetilen bir eğitim kurumudur. Bu medreseler Ders-i Nizâmî Medresesi olarak da meşhurdur.⁷¹ Bu tür medreseler devletten tamamen bağımsız olarak kurulmuştur. Dolayısıyla, bu tür medreseler devlete bağlı olan eğitim kurumlarına bağlı olmadığı için onların eğitim seviyesi, müfredatı vb. kurallarına ve düzenlemelerine uymamaktadır. Ancak Bangladeş'te yer alan bu tür medreselerin tamamını bir çatı altında toplayabilmek için devletten

⁷⁰ Muhammed Miyâcuddin Hâmidî, *Kormobir Mevlana Rûhulemîn* (Dhaka: Han Kardeşleri ve Şirketi, 1960), 155-160.

⁷¹ Abdül Kerim, *Moimonşiğe İslam* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2002), 174.

bağımsız olarak kurulan bir kurum bulunmaktadır. Medresenin müfredatı, sınav şekilleri vb. politikaları bu kurum tarafından belirlenmektedir. Medârisü'l-kavmiyye'nin müfredatı, öğrencilerin Kur'an ve Sünnet-i Seniyye'nin ışığında kendilerini yetiştirebileceği şekilde hazırlanmıştır.⁷² 2008 yılında yapılan bir araştırmaya göre Bangladeş'te bu tür medreselerin sayısı 39612 olup⁷³ bu medreselerde yaklaşık 5,2 milyon öğrenci eğitim görmektedir.⁷⁴

Darululûm Diyûbend'de okuyup mezun olan öğrenciler tarafından yurt içinde ve yurt dışında bu tür medreseler kurulmaya başlanmıştır. Netice itibariyle Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Afganistan ve diğer ülkelerde sayısız Medârisü'l-kavmiyye denilen Diyûbendî tip medreselerin kurulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁷⁵ Bangladeş'te de Diyûbendî tip (Medârisü'l-kavmiyye) medreselerin kurulmasında Darululûm Diyûbend'den mezun olanlar temel rol oynamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Darululûm'un etkisiyle Bangladeş'in her yerinde bu tür medreselerin Medârisü'l-kavmiyye ismiyle ortaya çıktığını görmekteyiz. Bangladeş'te bu tip medreselerin ilki 1901 yılında Çitagong şehrinde kurulmuş olan Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesi'dir.⁷⁶ Daha sonra Câmi'a Yunisiyye Brahmanbaria ve ardından da Mevlana Athar Ali (ö. 1395/1976) Tarafından Câmi'a İmdâdiyye, Şemsü'l-Hak Ferîdpûrî (ö. 1388/1969) ve Muhammedullah Hafezzî Huzur (ö. 1407/1987) tarafından Bara Katara Medresesi ve Câmi'a Kur'aniyye Arabiyye adlı medreseler kurulmuştur.⁷⁷

Başkentte Câmi'a Kur'aniyye Arabiyye medresesinin kurulmasıyla Bangladeş'te Medârisü'l-kavmiyye yeni bir döneme girmiştir. Günümüzde

⁷² Devan Muhammed Acref, "Amader Deşer Madrasa Şikka", *Maşik Madrasa* 1 (Aralık 1996), 352.

⁷³ Abul Barkat vd., *Political Economy of Madrassa Education in Bangladesh: Genesis, Growth, and Impact* (Dhaka: Ramon Publishers, 2011), 109.

⁷⁴ Barkat vd., *Political Economy of Madrassa Education in Bangladesh*, 166.

⁷⁵ Mevlana İshak Ferîdî, *Kavmi Madrasar İtibitto* (Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1998), 68.

⁷⁶ Ali Ahmed, *Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî: Şikka Protiştan Teke Şongoskar Andolon* (Çitagong: Han Yayınları, 1980), 25.

⁷⁷ Mevlana Muhammed Gulâm Mustafa, *Lalbag Jamia Ekti Zugantokari İtihaş* (Dhaka: al-Jamia Şarok, 1993), 112.

Bangladeş'in hemen hemen her il ve ilçesinde hatta köylerinde dahi bu tip medreseler bulunmaktadır.⁷⁸

Devlet tarafından yürütülen medreselerde aynı merkezden belirli dersler verilmekirken kavmî denilen özel medreselerde bazı farklı içerikler bulunmaktadır. Darululûm Diyûbend'in ve Mezâhirü'l-ulûm Sehârenpûr'un taklidi olarak sayısız kavmî medrese kurulmuştur.

Kavmî medreseler Bangladeş'teki Hanefi fıkıh öğretim merkezlerinden biridir. 16 senelik eğitimi veren bu medreselerin en yüksek düzeyi Devre-i Hadis'te fıkıh tahlil ile *Kütüb-i Sitte* dersleri verilmektedir. 4. sınıftan her düzeyde Hanefi ilmihalin yanı sıra el-Fıkhu'l-müyesser, Kudûrî, Nûrû'l-îzâh, Şerhu'l-Vikâye, el-Hidâye, Nûrû'l-envâr, Usulü's-şâî gibi hem Hanefi fûru hem de usul dersleri verilmektedir. Bununla birlikte bu medreselerin en yüksek düzeyi olan Devre-i Hadis'i yüksek dereceyle bitirenler için 1 seneden 5 seneye kadar süren Dâru'l-ifta adı altında fıkıh üzerine yüksek ihtisas bölümleri de vardır.⁷⁹ Binlerce bu tür medreseler arasında en önemlilerinden birkaçı zikredeceğiz.

i) Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî

Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesi, yirminci yüzyılın başında Çitagong şehrinin 12 km kuzeyinde Diyûbend mezunlarından olan Mevlana Abdülvâhid (ö. 1322/1905), Mevlana Azîzürrahman (ö. 1340/1922) ve diğer iki arkadaş tarafından kurulmuştur. Bu medrese 1901 yılında kurulmuş olsa da tam olarak eğitim faaliyetleri 14 Nisan 1903 tarihinden itibaren başlamıştır. Yerel halkın yardımıyla yönetilen bu medrese kısa sürede büyük bir şöhret kazanmış ve ünü her yere yayılmıştır. Müslüman kitleler arasında farkındalık oluşturmayı başarmıştır.⁸⁰

Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'ni takiben çok sayıda medrese kurulduğu için bu medreseye "Ümmü'l-medâris" (medreselerin anası) adı verilmiştir.

⁷⁸ Muhammed Abdüssettar, *Bangladeşe Madraşa Şikkar İtihaş o Şomaj Zibone er Provab* (Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988), 377.

⁷⁹ Muhammed Gulâm Sarvar, *Bangla Vaşai Fıkıh Çorça* (Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 239-240.

⁸⁰ "Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresenin Tanıtımı", *darululoomhathazari* (ty.).

Şûra Meclisi tarafından yönetilen bu medresede yaklaşık on bin talebe eğitim görmektedir. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dil ebediyeti gibi birçok alanda yüksek ihtisas bölümleri de bulunmaktadır. Ayrıca aylık ve senelik dergiler çıkaran bu medresenin fetva kurulu Bangladeş'in en meşhur ve itibar edilen fetva kuruludur. O dönemdeki bazı medreselerin modern üniversitelerle eşdeğer olduğu söylenebilir.⁸¹

ii) Eşrefü'l-ulûm Medresesi

Eşrefü'l-ulûm Medresesi, Diyûbend mezunu ve dönemin meşhur âlimleri olan Mevlana Şemsü'l-Hak Ferîdpûrî, Mevlana Muhammedullah Hafezzî Huzur ve Mevlana Abdülvehhâb'ın (ö.1402/1982) gayretiyle başkent Dakka'nın güneyinde ve Buriganga nehrinin kıyısında yer alan Bara Katara'da 1936 yılında kurulmuştur. Medresede genel eğitimin yanı sıra hafızlık, kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh üzerinde ihtisas yapma imkânı da vardır. Fıkıh çalışmalarında ünlü bir eğitim kurumu olan Eşrefü'l-ulûm Medresesi çok kıymetli kitapların bulunduğu geniş bir kütüphaneye de sahiptir. Bu medreseden mezun olan binlerce muhaddis ve müftü çeşitli medrese, cami ve dini kurumlarda hizmet vermiş ve vermeye devam etmektedir.⁸²

iii) el-Câmi'atü'l-İslâmiyye Medeniyye

1969 yılında Bangladeş'in başkenti Dakka'nın Jatrabarî ilçesinde kurulmuş olan el-Câmi'atü'l-İslâmiyye ilk başta bölgedeki Müslüman çocuklarına İslam'ı öğretmeyi amaçlamış ve bu bağlamda bir mektep kurulmuştur. Daha sonra 1970 yılında dönemin bazı âlimlerin çabasıyla tam teşekküllü bir medreseye dönüştürülmüş ve son elli yıldır İslami öğretilerin yayılmasında takdire şayan bir rol oynamıştır. Hatta bu medresenin himayesinde yüzden fazla eğitim kurumu kurulmuştur. Diğer büyük medreselerde olduğu gibi bu medresede de Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dil ebediyeti gibi birçok alanda yüksek ihtisas bölümleri de bulunmaktadır. Ayrıca fetva kurulu tarafından halkın güncel sorularının cevap verilmektedir.⁸³

⁸¹ Ferîdî, *Kavmi Madrasar İtibito*, 50.

⁸² Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 294.

⁸³ "el-Câmi'atü'l-İslâmiyye Daru'l-ulûm Medeniyye", *Qowmipedia* (23 Şubat 2021).

iv) Islamic Research Center

Islamic Research Center, Bashundhara (İslam Araştırmaları Merkezi) Diyûbendî âlimlerin tavsiye üzerine 1991 yılında Müftü Abdurrahmân (ö. 2015) tarafından başkent Dakka'da kurulmuştur. Kurucusu olan Müftü Abdurrahmân Darululûm Diyûbend'den Devre-i Hadis bitirip Câmî'a Patia Medresesi'nde uzun süre görev yapmıştır. Yüksek Fıkıh Araştırmaları Merkezi, Daru'l-ifta ve Yüksek Fetva Kurulu ile meşhur olan bu kurumda ayrıca İslami İktisadi Araştırmalar merkezi de bulunmaktadır.⁸⁴

b. Âliye Medreseleri

Hükümet tarafından yönetilen Âliye Medreseleri, Bangladeş Medrese Eğitim Kurulu ve Kuştiye İslam Üniversitesi tarafından yönetilen tüm medreseleri ifade etmektedir. Bu medresede çalışanlar, maaşlarını devletten almaktadırlar. Âliye Medreselerinin kuruluş tarihi çok eskiye dayanmakta olup, resmi olarak Medrese-i âliye ismiyle bilinen bu kurum Bengal bölgesindeki İngiliz valisi General Warren Hastings (ö. 1233/1818) tarafından 1780 yılında Kalküta'da kurulmuştur.⁸⁵

İngiliz yönetimi ilk zamanlarda idareyi Farsça yazılmış yasalarla yönetiyordu. Bu nedenle idarede özellikle yargı alanında Arapça, Farsça ve Bengalce dillerinde yeterlilik gerekiyordu. Bununla birlikte İslam hukukunu yorumlamak ve Müslümanların davaları hakkında hüküm verebilmek için birçok din adamına ve müftüye ihtiyaç vardı. Aynı zamanda, bu kimselerin İngilizce de bilmeleri gerekiyordu. Bu bağlamda bu şartları taşıyan kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla General Warren Hastings tarafından Müslümanlar için bir medrese, Hindular için de bir kolej kurulmuştur.⁸⁶

Bu medreselerin ilk müdürü Dr. A. Springer (ö.?) olup, kuruluştan 1927'ye kadar bu görev İngiliz yetkililer tarafından yürütülmüştür. Bu medresenin ilk Müslüman müdürü ise, 1927 yılında atanmıştır. Kalküta Âliye Medreseleri, en

⁸⁴ "Merkez Tanıtımı", *Aylık el-Ebrar* (ty.).

⁸⁵ Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 292.

⁸⁶ A.B.M. Seyfulislam Sıddikî, "Âliye Medrese", *Banglapedia* (Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2012), I/254.

başından beri ders-i nizâmî müfredatını takip etmiştir. Bununla birlikte 1829 yılında İngilizce bölümü de açılmıştır. 1947 yılında Kalküta Âliye Medreseleri Dakka'ya taşınmış olup Âliye Medreseleri, 2006 yılında İslam Arap Üniversitesi'ne bağlanmıştır.⁸⁷ 2008 yılında yapılan bir araştırmaya göre günümüzde bu medreseyi takip ederek kurulan medreselerin sayısı 14518'dir.⁸⁸ Meşhur olan Âliye medreseleri de şunlardır:

i) Dakka Medrese-i Âliye

Dakka Âliye Medresesi, Bangladeş'teki ilk resmi Âliye medresesidir. 1947 yılında Dakka'ya taşınılan bu medrese yüzlerce fıkıhçı çıkarmış, fıkıh alanında büyük katkılarda bulunmuştur. Bu medresesinin Dakka'ya taşındıktan sonraki en önemli fıkıhçılarından bazıları şunlardır: Mevlana Cafer Ahmed Osmânî (ö. 1393/1974), Mevlana Abdurrahmân Keşgîrî (ö. 1390/1971), Mevlana Mümtazuddin Ahmed (ö. 1393/1974), Mevlana Ubedulhak (ö. 2007).⁸⁹

ii) Ta'mîrû'l-millet Kâmil Medresesi

Ta'mîrû'l-millet Kâmil Medresesi, Dakka şehrinin güney doğu tarafında, Mîrhazırbağ'da 1963 yılında kurulmuştur. Medreseyi kuruluşundan günümüze kadar Ta'mîrû'l-millet Vakfı tarafından yönetilmektedir. Kısa bir süre sonra hızla gelişmeye başlamış, 1984 yılında Yüksek Fıkıh Araştırmaları adıyla fıkıh bölümünü açılmıştır. Öğrencilerin fazlalığından dolayı 1997 yılında iki şube daha açılmıştır. Bayanlara dini eğitim vermek amacıyla da 2000 yılında başkentte Ta'mîrû'l-millet Bayan Şubesi açılmıştır. Bu üç şubede toplam yaklaşık 8 bin öğrenci eğitim almaktadır.⁹⁰

iii) el-Câmi'atü'l Kasımiyye Medresesi

el-Câmi'atü'l Kasımiyye Medresesi, Narsingdî şehrinde 1976 yılında kurulmuştur. İlk başlarda sadece ilkokul olarak başlanan el-Câmi'atü'l Kasımiyye

⁸⁷ Siddîkî, "Âliye Medrese", I/255.

⁸⁸ Barkat vd., *Political Economy of Madrassa Education in Bangladesh*, 107.

⁸⁹ Muhammed Mürşid Âlem, *İlmi Hadis Öğretimine Bangladeşli Muhaddislerin Katkıları (1971-2021)* (Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 200-201.

⁹⁰ A. K. M. Fazlurrahman Münşi, *Sirat-i Azim* (Kumilla: Kanka-i Siddîkiyye, 1985), 25.

Medresesi'nde 13 sene içerisinde lisansüstü düzeye kadar eğitim vermeye başlanmıştır. Fıkıh araştırma bölümü bulunan bu medresenin kız şubesi de bulunmaktadır. Medresenin toplam öğrenci sayısı yaklaşık 2 bindir. Ayrıca medresede bir tane yetimhane bulunmaktadır. Burada yetim öğrencilerin eğitiminden barınma ihtiyaçlarına kadar tüm masrafları medrese tarafından karşılanmaktadır.⁹¹

II. MUHAMMAD FEYZULLAH'IN HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

1. İsmi, Künyesi ve Nisbesi

Adı Muhammed, künyesi Feyzullah'tır. Tam ismi Müftü-i Âzam Mevlana Muhammed Feyzullah el-Kaki el-Hanefî'dir. Bangladeş'in en büyük İslami kurumlardan olan Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesinde 1914 yılından vefatına (1976) kadar 62 sene müftülük görevini üstlenmiştir. Fetvaları halkın nazarında muteber olduğu için Müftü-i Âzam lakabını almıştır.⁹² Müftü-i Âzam lakabı her ne kadar resmi makamlardan verilmese bile halkın ve âlimlerin çoğunluğu onun fetvaları muteber görmüşlerdir. Mutasavvıf kişiliği nispetiyle "el-Nakşibendî", Farsça, Urduca dillerinde hâlihazırda şiirler yazabilme kabiliyetinden dolayı "Kaki" ve fikhî meselelerde İmam Ebu Hanife'yi takip ettiği için mezhebine nispetle de "el-Hanefî" nisbelerini almıştır.⁹³

2. Doğumu ve Ailesi

Muhammed Feyzullah, 1310/1892 yılında Bangladeş'te "İslami İlmin Diyarı" adıyla bilinen Çitagong eyaletin Hathacerî şehrinin Mekal köyünde dünyaya gelmiştir.⁹⁴ Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Muhammed Feyzullah, otobiyografisinde doğum tarihi hakkında şöyle yazmaktadır: "Benim doğumum ile

⁹¹ Muhammed Abdüsettar, *Âliye Medresenin Târîhi* (Dakka: Medres-i Âliye, 1993), 175.

⁹² Abu Musa Muhammed Arifbillah, "Müfti Feyzullah", *Banglapedia* (Dhaka: Asiatic Society of Bangladesh, 2016), II/355.

⁹³ Şofikul İslam Ranguni, *Hayat-ı Şeyhül Kul* (Çitagong: Buharî Akademi, 2005), 19.

⁹⁴ İzhârul İslam Çovdori, *Hayat-ı Müfti Âzam* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1977), 13.

ilgili belgeler evde saklı idi. Ben dört ya da beş yaşındayken evimizde yangın çıkmış ve neticesinde diğer belgelerle birlikte bunlarda yanmıştır.”⁹⁵ Bu sebeple doğum tarihi ve günü net olarak bilinmemektedir.

Babasının adı Hidâyet Ali Çovdori, annesinin adı Rahîmü'n-Nisa'dır. Soylu bir aileye müntesip olan Muhammed Feyzullah'ın babası dindarlık, adalet ve dürüstlüğü ile meşhur idi. Muhammed Feyzullah, daha küçük yaşlardayken annesini kaybetmiştir. Annesi, vefat etmeden önce küçük yaştaki Muhammed Feyzullah'ın dini eğitim almasını vasiyet etmiştir. Babası da bu vasiyeti yerine getirmek için azami derecede gayret göstermiştir. Annesinin vefatından sonra babası şehirdeki idari işlerinden vazgeçip köye dönerek köyde kalmayı devam etmiş ve onun ilk eğitim hayatı buradan başlamıştır.⁹⁶

Müftü Muhammed Feyzullah'ın büyük dedeleri Babür İmparatorluğu Döneminde Bengal bölgesinin başkenti Gevre'de yaşadığını bilinmektedir. Bu bölgede veba hastalığının yaygınlaştığı bir zamanda dedeleri Gevre'den göç ederek Çitagong eyaletin Çaşkola'ya yerleşmişlerdir.⁹⁷

3. Vefatı

Hem irşad faaliyetleri ile hem de eserleri ile çeşitli bozuk inançlara karşı hayatını mücadele ile geçiren bu büyük şahsiyet Muhammed Feyzullah, hicri 12 Şevval 1396, miladi 7 Ekim 1976 yılında Perşembe günü 86 yaşındayken Bangladeş'in Çitagong şehrinde vefat etmiştir. Cenaze namazı büyük bir cemaat tarafından kılınarak aile kabristanlığına defnedilmiştir.⁹⁸

⁹⁵ Numan, *Müftü-i Âzam Akabir-i ümmet Ki Nozor Me*, 88.

⁹⁶ Nasim Arafat, *Mufti-i Azam Mevlana Feyzullah (rah.)* (Dhaka: Maktabatul Huda, 2022), 75.

⁹⁷ İzharul İslam Çoydori, *Müftü Âzam Feyzullah rah.: Jibon o Kormo*, çev. Ruhullah Numani (Dhaka: İttihat Yayınları, 2022), 98.

⁹⁸ Çoydori, *Müftü Âzam Feyzullah rah.: Jibon o Kormo*, 27.

B. İLMİ KİŞİLİĞİ

1. Eğitim Öğretim Hayatı ve Üzerine Diyûbend Ekolunun Etkisi

Muhammed Feyzullah eğitim hayatına dört yaşındayken başlamıştır. Bu dönemde çocuklar için dinî ilimler henüz sistematik bir hal almamıştır. Ancak aile eşrafından olan amcası Ahmed Ali, çocukların dini eğitimi alma konusunda hassastır. Böylece onun ilk hocası amcası Ahmed Ali olmuştur. Ayrıca, takva sahibi olan halası Piyceran'dan Kur'an-ı Kerim'in yanında diğer dinî ilimleri de almıştır. Bir iki sene sonra evde çocukları daha tecrübeli eğitmek amacıyla babası bir hoca tutmuştur. Evde hocalık yapan Khandoker Hasanuzzaman'ın yanında ilk eğitimini tamamlamıştır.⁹⁹ Yedi yaşındayken bir yemek programında Hint alt kıtasında meşhur olan Mevlana Reşîd Ahmed Gengûhî'nin (ö. 1322/1905) öğrencisi Mevlana Abdulkadir (ö.?) ile tanışmış ve onun teşvikiyle medrese hayatına girmiştir.¹⁰⁰

Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesinin,¹⁰¹ kuruluşunun 2. yılında, yani hicri 1320/1903 yılında Muhammed Feyzullah bu medresede kayıt olmuş ve böylece yüksek dini eğitimine girmiş oldu. Bu medresede eğitime başladıktan sonra çok olumsuz koşullar altında eğitimine devam etmek zorunda kalan Muhammed Feyzullah'ın derslerle birlikte ev işleriyle ilgilenmesi gerekiyordu. Bu durum sekiz sene devam etmişti. Bu medresede eğitim gördüğü on yılın son iki

⁹⁹ Müftü Ahmet Ullah, *Maşayeke Çatgam* (Çitagong: Oyadudi Daru'l-Mutaala, 2011), 343.

¹⁰⁰ Çovdori, *Hayat-ı Müfti Âzam*, 21-22.

¹⁰¹ Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesi, yirminci yüzyılın başında Çitagong şehrinin 12 km kuzeyinde kurulmuştur. Mevlana Abdülvâhid, Mevlana Azîzürrahman, Mevlana Abdülhamid ve Mevlana Habîbullah (bu medresenin ilk müdürü) birlikte bir medrese kurma girişiminde bulundular. Bu isimlerden ilk ikisi Darululûm-i Diyûbend'in öğrencileriydiler. Diğer ikisi ise Âliye Medrese'nin öğrencileri olmalarına rağmen Diyûbend hakkında bilgi sahibiydiler. İlk olarak her biri mektepler açarak az sayıda öğrenci ile eğitime başladılar. Daha sonra her birinin ayrı ayrı çabaları birleştirilerek Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresesi kuruldu. Bu medrese 1901 yılında kurulmuş olsa da tam olarak eğitim faaliyetleri 14 Nisan 1903 tarihinden itibaren başlamıştır. Yerel halkın yardımıyla yönetilen bu medrese kısa sürede büyük bir şöhret kazanmış ve ünü her yere yayılmıştır. Müslüman kitleler arasında farkındalık oluşturmayı başarmıştır. Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'yi takiben çok sayıda medrese kurulduğu için bu medreseye "Ümmü'l-medâris" (medreselerin anası) adı verilmiştir. O dönemde Bengal bölgesinde kurulan medreselerin birçoğu günümüze kadar gelmiştir. O dönemdeki bazı medreselerin modern üniversitelerle eşdeğer olduğu söylenebilir.

yılında hocası Mevlana Abdülhamid'in (ö. 1338/1920) tavsiyesi üzerine Rangipara'da bir hayırseverin evinde yaşamaya başlamıştır.¹⁰²

Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam'da okurken öğretmenler ve öğrenciler onun olağanüstü yeteneğine hayran kalmışlardır. Hocası Mevlana Ebu'l-Hasan (ö.?), Hanefi fikhın en muteber fikh kitaplarından olan *el-Hidâye*'yi okuturken anlaşılabilir yerleri Muhammed Feyzullah ile birlikte mütalaa ederdi. Medresede yapılan tüm sınavlardan birincilikle bitiren Muhammed Feyzullah, hocaların ve öğrencilerin çok sevdiği ve gurur duyduğu bir zat idi.¹⁰³

a. İlim Tahsili İçin Daru'l-ulûm Diyûbend'e Gidişi

Muhammed Feyzullah, hocalarının tavsiyesi üzerine 21 yaşındayken Daru'l-ulûm Diyûbend'e gitmiş ve orada tam iki sene üç ay okumuştur.¹⁰⁴ Daru'l-ulûm Diyûbend'e kayıt olmak için gidip kayıt başlamasına kadar orada kalarak hocalarıyla tanışmış ve iletişim kurmaya başlamıştır. Sınava girmeden önce hocaların dikkatini çekmeyi ve gönüllerini kazanmayı başarmıştır. Sınava girmeden önce Daru'l-ulûm Diyûbend'in hocası Allame Golam Resul (ö.?), belagat konusunda en temel eserlerden olan *Muhtasarü'l-Meânî*¹⁰⁵ kitabını ondan dinledikten sonra şöyle övgü cümleleri kurmuştur: "Sen burada kal, başka bir yere gitme. Sen Bangladeş'i aydınlatacaksın, büyük bir âlim olacaksın."¹⁰⁶

Muhammed Feyzullah, Daru'l-ulûm Diyûbend'e gittikten altı ay sonra kendisine Jiri Medresesi'nin kurucusu Mevlana Abdul Cebbar tarafından yazılmış babasının vefat haberiyle ilgili bir el yazısı mektubu gelmiştir. Babasının ölüm haberi onu derinden üzmüş ve endişelenmiştir. Endişelenmesinin sebebi ise, evde küçük yaşta üç üvey kardeşi olmasıdır. Kardeşler arasında yaş itibari ile en büyük olduğu için herkesin geçimini sağlamak onun vazifesiydi. Bu iki buçuk sene zarfında Muhammed Enver Şâh Keşmîrî (ö. 1351/1933), Şebbir Ahmed Osmanî (ö.

¹⁰² Çovdori, *Hayat-ı Müfti Âzam*, 38-40; Mevlana Mahub Elahi, *Hayatu'l-musannifin* (Dhaka: Enver Yayınları, 2013), 137.

¹⁰³ Şerifu İslam Fuad, *Allama Hafız Cunayed Babunagari'nin Roçona Şamogri* (Dhaka: Mektebetü'l-Atik, 2013), 393.

¹⁰⁴ Mevlana Tafajjul Haq Hobigonji, "Monişider Sitiçaron", *el-Kevser Yayınları* 6 (2014), 6.

¹⁰⁵ bkz. Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-Ulûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30/20-21.

¹⁰⁶ Çovdori, *Hayat-ı Müfti Âzam*, 82.

1368/1949) gibi dünyaca ünlü olan hocalardan Kütüb-i Sitte'yi okumuştur. Babasının vefatı üzerine ailesinin de baskısıyla iki buçuk sene geçmeden Daru'l-ulûm Diyûbend'den ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁷

b. Daru'l-ulûm Diyûbend ve Üzerine Etkisi

Müslümanlar Hint alt kıtasında 1857 yılından sonra İngiliz-Hindistan yönetiminin baskısına maruz kalmışlardır. Varlıklarını sürdürebilmek için eğitim çalışmalarına ağırlık vermeleri gerektiğine inanan bir grup âlim, Çata Camii'nde çalışmalara başlamışlardır. Daha sonra gördüğü bir rüya üzerine 30 Mayıs 1866 yılında Diyûbend kasabasında Muhammed Kâsım Nânevtevi (ö. 1297/1880) ve Reşîd Ahmed Gengûhî (ö. 1322/1905) tarafından Darululûm Diyûbend medresesi kurulmuştur. Bu kurumun inşasında yardım edenler arasında Hacı Abid Hüseyin, Mevlana Zülfikar Ali, Mevlana Fazlurrahman, Mevlana Ya'kub Nânevtevi ve Mevlana Rafiuddin gibi isimler sayılabilir. Muhammed Kâsım Nânevtevi ile birlikte bu beş kurucu "Akabir-i Sitte" (Altı Önder) olarak meşhur olmuşlardır.¹⁰⁸

Bu medrese birinci eğitim yılında sadece 21 talebe ile eğitime devam etse de kısa bir zaman sonra kıtanın her yerinde şöhret bulmuştur. Birkaç ay sonra aynı amaçla Sehârenpûr ilçesinde Mezâhirü'l-ulûm adlı bir başka medrese kurulmuştur.¹⁰⁹ Darululûm Diyûbend'de okuyup mezun olan öğrenciler tarafından yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda bu tür medreseler kurulmaya başlanmıştır. 1936 yılı istatistikleri, o dönemde yalnızca Hindistan'da bu tür medreselerin sayısının bini aştığını göstermektedir.¹¹⁰

Darululûm Diyûbend, bir eğitim müessesesinden çok, bir düşünce akımı ve hareket merkezidir. İslam'ın bütün yabancı unsurlardan arındırılması amaçlamış ve Hinduizm'den kaynaklanan hurafe, gelenek ve bâtıl inançlara şiddetle karşı çıkılarak en saf şekliyle İslam savunulmuştur. Aynı zamanda tasavvuf, eğitim ve yaşama

¹⁰⁷ Muhammed Josim Uddin, *Fıkah Şastre Müfti Muhammed Feyzullah er Obodan: Ekti Porjalosona* (Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 51.

¹⁰⁸ Rahmania Araştırma Merkezi, *Darululûm Diyûbend-Ulemâ-i Diyûbend, Kormo o Obodan* (Dhaka: Darululûm Laibreri, 2010), 29.

¹⁰⁹ Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 554.

¹¹⁰ Ferîdî, *Kavmi Madrasar İtibitto*, 68.

disiplini olarak görülmüş ve bu sebeple genel müfredat içerisinde tasavvufî eğitime de yer verilmiştir.¹¹¹

Darululûm Diyûbend Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde de önemli bir rol oynamıştır. Siyasi alanda İngilizlerle hiçbir şekilde irtibatı kabul etmeyerek pasif bir direniş tavrı ortaya koymuştur. Prensip olarak İngiliz-Hindistan hükümetiyle herhangi bir ilişki kurulmak istenmediği için kurumun ihtiyaçları tamamen halkın yardımları ile karşılanmaya çalışılmıştır.¹¹²

Bir ekol haline gelen Darululûm Diyûbend, İslami ilimlerine büyük hizmetler yapmış ve Reşîd Ahmed Gengûhî, Eşref Ali Tahanevi (ö.1361/ 1943), Şeyhü'l-Hint Mahmud Hasan (ö. 1338/1920), Şeyhü'l-İslam Hüseyin Ahmet Madani (ö. 1376/1957), Enver Şâh Keşmîrî ve Şebbîr Ahmed Osmânî gibi dünyaca ün kazanan seçkin âlimleri yetiştirmiştir. Hanefî, Mâturîdî geleneğini daha ileriye taşıyan Diyûbend ekolüne mensup âlimleri, bu gelenek doğrultusunda önemli eserler ortaya koymuştur.¹¹³

Muhammed Feyzullah, Diyûbend mezunlar tarafından kurulan ve Bangladeş'in ilk Diyûbendî tip medresesi olan Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'de on sene eğitim görmüş ve ardından Darululûm Diyûbend'e gidip orada üç sene eğitim görmüştür. Bu uzun zaman diliminde dönemin meşhur âlimlerinden ders almış ve onlardan büyük ölçüde etkilenmiştir.¹¹⁴ Ayrıca hayatın sonuna kadar bu medreselerde eğitim vermiş ve kendisi de bu tip medreseler kurmuştur.¹¹⁵

2. Hocaları

Muhammed Feyzullah; çeşitli deneyimli ve tanınmış İslami uzmanlardan akademik eğitim almıştır. O hayatı boyunca hocalarından gördüğü desteği hiç unutmamış ve onlardan saygıyla bahsetmiştir. Aşağıda onun en ünlü hocalarından bazılarının bir listesi kısaca bulunmaktadır.

¹¹¹ Rahmanî Araştırma Merkezi, *Ulemâ-i Diyûbend*, 32-33.

¹¹² Azmi Özcan, "Darululûm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 8/554.

¹¹³ Muhammed Takî Osmanî, *The Great Scholars of Deoband Islamic Seminary* (İngiltere: Turath Publishing, 2013), 105-115.

¹¹⁴ Çoydori, *Müfti Âzam Feyzullah rah.: Jibon o Kormo*, 72.

¹¹⁵ Çoydori, *Müfti Âzam Feyzullah rah.: Jibon o Kormo*, 30.

a. Muhammed Enver Şâh Hüseyî Keşmîrî (ö. 1352/1933)

Enver Şâh Keşmîrî, 1292/1875 yılında Keşmir’de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimi evden bitirdikten sonra hicri 1310 yılında Daru’l-ulûm Diyûbend’de eğitim hayatına başlamıştır. Şeyhü’l-Hint Mahmud Hasan ve Mevlana Halil Ahmet Sahranpuri’den (ö. 1345/1927) hadis derslerini almış ve tasavvuf ilmini de Mevlana Reşîd Ahmed Gengûhî’dan almıştır. On üç sene Delhi’de ders verip daha sonra hicri 1327 yılında Daru’l-ulûm Diyûbend’de ders vermeye başlayan Keşmîrî, daha sonra şeyhu’l-hadis görevini de üstlenmiştir. Ayrıca Mumbai şehrinde Camia İslamia adında bir medrese kurmuş ve burada hicri 1345 yılına kadar hadis dersi vermiştir. Bu zat hicri 1352 yılında 60 yaşındayken Diyûbend’de vefat etmiştir. Olağanüstü hafızaya sahip olan Keşmîrî’nin kaleme aldığı *Buhari*’nin şerhi *Feyzu’l-Bari* ona dünya çapında ün kazandırmıştır.¹¹⁶

b. Şeyhü’l-İslam Mevlana Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1369/1949)

Şebbîr Ahmed Osmânî hicri 1305 yılında Hindistan’da dünyaya gelmiştir. Daru’l-ulûm Diyûbend’de eğitim gören Osmânî, Şeyhü’l-Hint Mahmud Hasan’dan hadis okumuştur. Delhi’de yer alan Fatehpur Medresesi ve Daru’l-ulûm Diyûbend Medreselerinde 45 yıl müdürlük yapmıştır. Vefat edene kadar burada İmam Müslim’in *Sahihi*’ni okutmuş ve bu dönemde kaleme alınan Müslim’in şerhi *Fethu’l-Mulhim* ona dünyaca ün kazandırmıştır. 1947 yılında Pakistan’ın kurulmasından sonra Pakistan’ın Karaçi kentine yerleşmiş ve burada 1369/1949 yılında son nefesini vermiştir.¹¹⁷

c. Mevlana Abdul Hamit (ö. 1338/1920)

Mevlana Abdul Hamit, 1287/1869 yılında Hathacerî’de dünyaya gelmiştir. Erken yaştan Kur’an öğrenmeye başlayan bu zat, yüksek eğitim için Muhsiniyye Medresesinden eğitim hayatını devam ettirmiştir. Eğitimi tamamlandıktan sonra

¹¹⁶ Abdulhamit Birışık - Khalid Zafarullah Daudı, “Keşmîrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/327-328; Muhammed Habiburrahman, *Amra Zader Uttorsuri* (Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2009), 77-80.

¹¹⁷ Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 178; Yusuf Ziya Mermertaş, “Şebbîr Ahmed Osmânî’nin Hayatı, Fethü’l-Mülhim Adlı Eserindeki Şerh Metodu ve Ele Aldığı Temel Konular”, *Hadith 1* (Aralık 2018), 94.

bid'ata karşı insanları uyarmak için vaaz vermeye başlamıştır. Daha sonra Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî medresesini kurulmasında öncülük etmiş ve kuruluşundan sonra ders vermeye başlamıştır. Hayatı boyunca bid'ata karşı insanları uyaran Mevlana Abdul Hamit, 52 yaşındayken 1338/1920 yılında vefat etmiştir.¹¹⁸

d. Mevlana Habibullah (ö.1361/ 1943)

Mevlana Habibullah hicri 1283 miladi 1865 yılında Hathacerî şehrin Çoriya köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Motiullah Miyaji'dir. İlk eğitimi Mevlevî İmam Uddin Miyaji'den aldıktan sonra Mevlana Mesih Ullah'tan Urduca, Farsça ve Arapça dil dersini öğrenmiştir. Hicri 1301 yılında Daru'l-ulûm Diyûbend'e gidip orada yedi sene dini alanda yüksek eğitimini başarıyla bitirmiştir. Bu esnada Mevlana Eşref Ali Tahanevi'den çeşitli ilimler alıp memleketine döndükten sonra ilmi faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Daha sonra Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî medresesini kurulmasında öncülük edenlerden biri olmuş ve bu medresede 44 sene müdürlük yapmıştır. 1361/1943 yılında Salı günü ikinci vakitlerine müteakip Rahmet-i Rahman'a kavuştu.¹¹⁹

Muhammed Feyzullah'ın ders aldığı diğer hocalarının isimleri aşağıdaki gibidir:

e. Mevlana Abdul Cebbar (ö. 1338/1920)

f. Muhammed Feyzullah, Şeyhü'l-Hint Mahmûd Hasan Diyûbendî'nin (ö.1338/1920) yanında *Sünen-i Tirmizi*'nin bir kısmı okumuş ve ondan icazet almıştır.

g. Mevlana Süfi Azizur Rahman (ö. 1340/1921)

h. Müfti Azizur Rahman Diyûbendi (ö. 1355/1936)

i. Mevlana Zomir Uddin (ö. 1359/1940)

j. Mevlana Afaz Uddin (ö. 1363/1943)

¹¹⁸ Arafat, *Mufti-i Azam Mevlana Feyzullah (rah.)*, 53-58.

¹¹⁹ Numan, *Müftü-i Âzam Akabir-i ümmet Ki Nozor Me*, 213.

k. Mevlana İcaz Ali (ö. 1374/1954).

l. Allame Muhammed İbrahim Boliyevi (ö. 1387/1967).¹²⁰

3. Talebeleri

Muhammed Feyzullah'ın derslerine birçok insan devam etmiştir. Yurt içi ve yurt dışında onun tedrisatında ders görmüş birçok öğrencisi vardır. Onlar farklı sektörlerde saygıyla çalışmıştır. Onların çalışmaları genellikle ilahiyat alanında artış göstermektedir. Aralarında değerli meslekler yapan tanınmış ve seçkin öğrencilerden bazılarından kısaca aşağıda bahsedeceğiz:

a. Mevlana Nazir Ahmed Anveri (ö. 1393/1973)

Nazir Ahmed, Hathacerî şehrin Muradpur köyünde dünya gelmiştir. Daru'l-ülûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'den eğitimi bitirdikten sonra Delhi'ye gidip oradan Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmirî ve Şebbîr Ahmed Osmânî'dan hadis okumuş ve icazet almıştır. Eğitim hayatını bitirdikten sonra Daru'l-ülûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'de ders vermeye başlamıştır. Bu zat, 1393/1973 yılında Hathacerî'de vefat etmiş ve kendi köyüne defnedilmiştir.¹²¹

b. Mevlana Muhammed Yunus (ö. 1412/1992)

Muhammed Yunus, hicri 1327 yılında Hathacerî şehrin Mekol köyünde dünya gelmiştir. Daru'l-ülûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'nde eğitimi bitirip yüksek eğitimi için hicri 1351 yılında Daru'l-ülûm Diyûbend'e gitmiştir. Ülkeye döndükten sonra Camia Potia medresesinde ders vermeye başlamış ve daha sonra buradan müdürlük görevini üstlenmiştir. Muhammed Yunus, müdürlük görevine geldikten sonra bu medreseyi üniversite statüsüne yükseltmiş ve böylece Bangladeş'in en ünlü dini eğitim kurumu haline getirmiştir. Olağanüstü çalışmalardan dolayı Şeyhü'l-Arap ve'l-Âzam lakabına laik görülen bu zat 14 Mayıs 1992 yılında vefat etmiştir.¹²²

¹²⁰ Muhammed Habîburrahman, *Hayatü'l-müsenniifin* (Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2012), 156.

¹²¹ Fuad, *Allama Hafez Cunayed Babunagari'nin Roçona Şamogri*, 418.

¹²² Numan, *Müftü-i Âzam Akabir-i ümmet Ki Nozor Me*, 241.

c. Müftü Ahmadul Hak (ö. 2009)

Ahmadul Hak, Çitagong eyaletin Fotikçori şehrinde 1911 yılında dünyaya gelmiştir. Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'nde eğitimi bitirip Daru'l-ulûm Diyûbend'e gitmiştir. Daru'l-ulûm Diyûbend'de Şeyhü'l-İslam Hüseyin Ahmet Madani ve Mevlana İcaz Ali gibi âlimlerden çeşitli ilimler okumuştur. Ülkeye döndükten sonra Camia Potia medresesinde ve daha sonra Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî'de müftülük görevini üstlenmiştir.¹²³

Muhammed Feyzullah'ın diğer birkaç meşhur öğrencilerin isimleri şu şekildedir:

- d. Mevlana Sanaullah (ö. 1382/1962)
- e. Kari Muhammed İbrahim (ö. 1382/1962)
- f. Mevlana Abdul Celil (ö. 1387/1967)
- g. Mevlana Abdul Vehhab (ö. 1402/1981)
- h. Mevlana Abul Hasan (ö. 1402/1981)
- i. Abdul Kayyum (ö. 1402/1981)
- j. Mevlana Ubaydur Rahmna (ö. 1405/1984).
- k. Mevlana Ubeydur Rahman (ö. 1405/1984)
- l. Hatip-i Âzam Mevlana Siddik Ahmet (ö. 1408/1987)
- m. Mevlana Hafizur Rahman (ö. 1420/1999)
- n. Mevlana Abdul Aziz (ö. 2000).¹²⁴

¹²³ Habîburrahman, *Hayatü'l-müsennifin*, 165.

¹²⁴ Uddin, *Fıkah Şastre Müfti Muhammed Feyzullah er Obodan: Ekti Porjalosona*, 58-61.

C. ESERLERİ

Müftü Muhammed Feyzullah, farklı ilim dallarında çok sayıda eser telif etmiştir. Fıkıh, Tefsir, Hadis, Sîret, Usul, Tasavvuf, Edebiyat ve Tarihi alanda eserler kaleme aldığı başlıca ilim dalları arasında yer almaktadır. Onun tarafından kaleme alınan çeşitli dillerde yüze yakın kitap mevcuttur. Anadili olan Bengalceden Arapça, Farsça ve Urduçada yazılmış eserlerin sayısı fazladır.

1. Fıkıh İle İlgili Eserleri

62 sene müftülük görevini üstlenen ve Müftü-i Âzam lakabına laik görülen Müftü Muhammed Feyzullah, hayatı boyunca öğrenci yetiştirmekle birlikte fıkıh ile ilgili elliye yakın kitap kaleme almıştır. Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde yazılan kitapların çoğu basılmıştır. Bununla birlikte müftülük görevini üstlenirken yaklaşık beş bin fetva yazmıştır. Bunlardan bir kısmını yayımlanmıştır. Burada müellifin fıkıh alanında kaleme almış olduğu eserlerden kısaca bahsetmek istiyoruz:

a. *Ahkâmü Daveti'l-Müravveca*

Muhammed Feyzullah'ın zaman zaman verdiği dokuz fetvanın derlemesidir. Farklı zamanlarda verildiği 64 sayfalık bu fetvaların dili Arapça ve Farsçadır. Eser Fezye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Eser ne zaman basıldığını bilinmemekle birlikte fetvalar 1378 ile 1395 hicri yılı arasında verildiğini yazılmaktadır. Eser Müftü İzhârul İslam tarafından Urduca ve Mevlana Enamul Haque tarafından da Bengaleceye tercüme edilip basılmıştır.

Bu eserde günümüzde yapılan dualar hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ardından da bid'at hakkında bilgi verilip bu konuda uyarıda bulunmuştur. Akidede bid'at (Hâricîler, Mu'tezile, Kaderiyye, Şîa, Mürcie gibi fırkaların sonradan ortaya koyduğu batıl inanç sistemleri) ve ameli bid'at (ölen kişinin evinde belirli günlerde toplanıp emek yemek, teganni yaparak salavat okumak, salavat okurken hep birlikte ayağa kalkmak, Kur'an'ı hatim yaparak ücret almak) kısımlarına örnek vererek bahseder. Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, medrese, mektep gibi dini

korumak için aracı olan şeyler lügat anlamında bid'at olsa da aslında bunlar şer'î olarak bid'at değildir.

Farz namazdan sonra toplu duanın bid'at olduğunu beyan eden Muhammed Feyzullah, toplu duanın caiz olduğuna dair *Nuru'l-İzah* ve *el-Hidaye*'nin görüşlerinin cevabını verdikten sonra kendi görüşünü ispat etmek için dört mezhep imamlarının görüşleri başta olmak üzere İbn Teymiyye (ö. 728/1328), et-Tîbî (ö. 743/1343), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Şâtîbî (ö. 790/1388), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Abdülhak ed-Dihlevî (ö. 1052/1642), Abdülhay Leknevî (ö. 1303/1886), Enver Şâh Keşmîrî, Eşref Alî Tehânevî, Muhammed Şefî' Diyûbendî (ö. 1396/1976) gibi âlimlerin görüşlerini de ele almıştır.¹²⁵

b. Defü'l-İ'tisaf fi Ahkâmi'l-İ'tikâf

Defü'l-İ'tisaf fi Ahkâmi'l-İ'tikâf adlı kitabı Muhammed Feyzullah tarafından kaleme alınan Farsça dilinde bir eserdir. 12 Muharrem 1376 hicri yılında tamamlanan bu eser, Muhammed Yusuf İslamabadi tarafından Urduca tercüme edilip Feyziye Kütüphanesi tarafından asıl metin ile birlikte basılmıştır. Ancak eserin hangi tarihte basıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak i'tikâf ile ilgili meseleleri ele alınmış ve ara vermeden kırk gün i'tikâf edilmesinin sünnet olduğuna dair nasların bulunduğunu iddia edenlere reddiye yapmıştır. Müellif, konu ile alakalı hiçbir zayıf bir rivayet dahi olmadığını ve selefin böyle bir i'tikâfa girdiğini dair hiçbir haberin bulunmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Muhammed Feyzullah, söz konusu eserde vaazda çokça şiir okumanın caiz olmadığından da bahsetmektedir.¹²⁶

c. Durud ve Kıyam

Muhammed Feyzullah teganni yaparak ve ayağa kalkarak Hz. Peygamber'e (sav) salavat getirmesi üzerine ayrıntılı olarak birkaç fetva yazmıştır. 1345/1926 yılında yazılan bu fetvaları *Durud ve Kıyam* adıyla Feyziye Kütüphanesi tarafından kitap halinde basılmıştır. Arapça yazılan bu fetvaların özeti şu şekildedir:

¹²⁵ Muhammed Feyzullah, *Ahkâmü Daveti'l-Müravveca* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 2-22.

¹²⁶ Muhammed Feyzullah, *Defü'l-İ'tisaf fi Ahkâmi'l-İ'tikâf* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 3-20.

kendilerinin sünni (Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine tabi olan cemaat) olduğunu iddia eden vaizlerin Hz. Peygamber'e (sav) salavat getirmesi amacıyla insanları bir araya toplayıp ayağa kalkarak teganni ile salavat okumaları şeriata aykırıdır ve bid'attır. Hz. Peygamber (sav), sahabe, tabiun ve müctehid imamları döneminde böyle uygulamaların bulunmadığını, dolayısıyla bunların terk edilmesinin gerektiğini ifade ederek bunlarını bid'at-i seyyie olarak zikretmiştir.¹²⁷

d. el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh

Muhammed Feyzullah tarafından kaleme alınan evlilik hakkında bir kitaptır. 1366 hicri yılında Arapça yazılan bu eser 1378/1958 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Eserde evliliğin önemi, terk edilmesi gereken şeyleri, karı-kocanın hakları, mehrin çeşitleri ve hükümleri, düğün merasimi, sahabelerinin düğünleri, evliliğin fazileti, hükmü ve hikmetinden bahsedilmenin yanı sıra çocuk yetiştirme, edep verme, eğitime ve evliliği ile alakalı meseleleri konu edilmiştir.¹²⁸

e. el-Kavlü's-sedîd fî Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcid

Muhammed Feyzullah 1952/1372 yılında kaleme almış ve 1953/1373 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından yayımlanmış bir fıkıh eseridir. Farsça yazılan bu eser, Urduca tercüme edilip aynı yayınevi tarafından basılmıştır.

Eserde süfilerin zikir halkalarında veya vaaz nasihatlerde dinleyicilerin kendilerini tutamayıp atlama, zıplama, bağırma gibi hareketlerinden sakınmalarından bahsedilmiştir. Muhammed Feyzullah'a göre, bu hareketler kerih, uygunsuz, sahabe, tabiun, müctehid imamların amellere ve sünnete aykırıdır. Hz. Peygamber'in (sav) meclislerinde böyle olay yaşandığına dair hiçbir haber bulanmamaktadır. Bunun aksine Hz. Peygamber'in (sav) meclisleri ilim, hayâ, sabır ve emanetin meclisi idi. Meclislerden bir ses çıkmazdı, sahabeler başlarını eğilerek öyle bir şekilde otururlardı ki sanki başlarında kuş oturuyor. Ancak Allah'ın keliması, dini nasihatleri dinleyince kalbine tesir edilmesi, titretilmesi, gözyaşı dökülmesi ve kalbinde korku

¹²⁷ Muhammed Feyzullah, *Durud ve Kiyam* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 2-10.

¹²⁸ Muhammed Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1958), 2-30.

hissedilmesi övgüye laik olan ve imanın yükselmesinin bir işaretidir. Selef de böyle haller yaşamışlardır. Ancak onlar atlayıp zıplamamış ve bağırmamıştır. Muhammed Feyzullah bu bağlamda zikredilen delillerinden biri şudur: bir gün Hz. Abdullah b. Ömer (r.anh) (ö. 73/693) Iraklı bir adamın yanından geçiyordu. Adam o sırada yerde yuvarlanıyordu ve etrafında insanlar toplamıştır. Bunu gören Hz. Abdullah b. Ömer (r.anh) etrafındakilere onun niye bu halde olduğunu sormuştur. Onlar bunun yanında Kur'an tilavet edince veya Allah'ın ismi zikredince Allah'ın korkusuyla yere yuvarlandığı söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Abdullah b. Ömer (r.anh), şüphesiz biz de Allah'tan korkarız ancak biz böyle yapmayız, demiştir.¹²⁹

Muhammed Feyzullah, Hanefî fakihî İmam Halvânî'nin (ö. 452/1060) referansıya süfi denilen bazı kesimlerin ibadeti bırakıp marifet olarak söylediği şarkı söylemesi, dinlemesi ve dans edilmesinin haram olduğu kanaatine varmıştır.¹³⁰

f. el-Manzûmetü'l-Muhtasarâtu fi Hükmi'l-Ücreti ala't-Ta'ât

Öğrenciyken Muhammed Feyzullah'ın Farsça yazdığı bir fıkıh kitabıdır. Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmış ve Muhammed Feyzullah'ın zaman zaman yazdığı şiirlerin ihtiva eden *Manzûmet-i Kâki*'ye dâhil edilmiştir. Yazar şiirle maksud olan ibadet yani bir ibadete vesile olmayıp başlı başına olan ibadet karşılığında ücret almanın caiz olmadığını beyan etmiştir. Örneğin, hatimle teravih namazı, cenaze namazı kıldırarak, çeşitli hatimler okuyarak ücret alınmasıdır.¹³¹ Bu kitabın bir edisyonu Diyûbend'in Kasim Press'ten de basılmıştır.

¹²⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2015), 10/278; Ebü Ubeyd el-Kâsım Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005), 111; Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *İhtiyârü'l-evlâ fi şerhi hadîsi ihtisâmi'l-mele'i'l-a'lâ* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006), 169.

حدثنا سعيد بن عبد الرحمن الجمحي ، عن أبي حازم مَرَّ ابن عمر برجل من أهل العراق ساقط والناس حوله، فقال: ما هذا؟ فقالوا: إذا فُرئ عليه القرآن أو سمع الله يُذكر خَرَّ من خشية الله. قال ابن عمر: والله إنا لنخشى الله ولا نسقط.

¹³⁰ Muhammed Feyzullah, *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcid* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1953), 1-7.

¹³¹ Muhammed Feyzullah, “el-Manzûmetü'l-Muhtasarâtu fi Hükmi'l-Ücreti ala't-Ta'ât”, *Manzûmet-i Kâki* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 29-32.

g. Fazâil-i Zilhicce ve Mesâil-i Kurban

Muhammed Feyzullah tarafından kaleme alınan bu eserin ne zaman yazıldığını bilinmemekle birlikte 1991 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. İsminden de anlaşıldığı gibi eserinde kurban kesmenin faziletlerini ve kurbanla ilgili 33 mesele ele alınmıştır. Muhammed Feyzullah, söz konusu eserde kimlerin üzerine kurban kesmenin vacip olduğunu, hangi hayvanlarla kurban kesmenin caiz olduğunu ve kurban kesiminde niyetin öneminden bahsetmektedir. Ayrıca, kurban kesme işini yapanlara kurban eti verme konusunda titizlik gösterilmesinin gerektiğini ifade eden Muhammed Feyzullah, Müslümanlara kurban kesmeye teşvik etmiş ve bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sav) ekonomik durumu çok kötü olduğu zamanda bile yüz deve kestiğini hatırlatmada bulunmuştur.¹³²

h. Fetâvâ-i Fevziyye

Müftü Muhammed Feyzullah'ın hayatının en önemli eserlerinden biri de şüphesiz *Fetâvâ-i Fevziyye*'dir. Onun kaleme aldığı ve zaman zaman verdiği fetvaların sayısı yaklaşık beş bindir. Bunlardan bazı fetvalarını Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından 2010 yılında basılmıştır. Bu fetva kitabın başında Bangladeş'in meşhur ve kıymetli iki âlimi Allame Şah Ahmet Şefi (ö. 2020) ve Müftü İzhârul İslam tarafından kitabın önemi ve Muhammed Feyzullah'ın ilmi kişiliği hakkında iki mukaddime yazılmıştır.¹³³

Kitabın birinci cildi on bir bölüm ve kırk altı alt bölümden oluşmaktadır. Bunları şöyledir: Birinci bölüm: İman ve Akide, ikinci bölüm: Sünnet ve Bid'at, üçüncü bölüm: Tasavvuf ve sülûk, dördüncü bölüm: Sosyal hakları ve Adapları, beşinci bölüm: Taharet, altıncı bölüm: Namaz, yedinci bölüm: Cenaze, sekizinci bölüm: Zekât, dokuzuncu bölüm: Oruç, onuncu bölüm: Hac ve on birinci bölüm ise, Evlilik hakkındadır.¹³⁴

¹³² Muhammed Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1991), 2-7.

¹³³ Muhammed Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2010), 1/2-12.

¹³⁴ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/16-34.

Yazar uzun meseleleri öz ve delilleriyle zikretmiştir. Fetvalar genelde Urduca dilinde verilse de bazen Arapça ve Farsça verildiğini de görmekteyiz.

i. Hediye-i Ramazan

Hediye-i Ramazan Müftü Muhammed Feyzullah tarafından yazılmış oruç rehber mahiyetinde bir eserdir. El yazma nüshası Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmış olup ne zaman basıldığına dair bir bilgi bulunamamaktadır. Yazar bu eserde oruçla ilgili meseleleri beyan ederken genelde *Fetâvâ Kağîhân, el-Fetâva'l-Bezzâziyye, el-Fetâva'l-Hindiyye* gibi güvenilir fetva kitaplarının referansı kullandığını görmekteyiz. Ayrıca bu kitabında Ramazan ayının faziletleriyle ilgili bazı hadisler zikredilmiştir. Meselâ “Oruç bir kalkandır. Sizden biriniz oruçlu olduğu bir günde kötü söz söylemesin, kavga etmesin. Ona birisi sataşır veya küfrederse, ‘Ben oruçluyum’ desin”.¹³⁵

Ramazan hilalin görülmesiyle ilgili olarak, Ramazan hilalini izlemenin ve onu aramanın Farz-ı Kifaye olduğunu beyan etmiştir. Bu konuda salih kimselerin şahitliğine ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Ramazan orucun farz oluşunu, sahih olmasının şartları, sahur yemeği yemesi, güneş batır batmaz oruç açması, iftarda dua etmek, orucun mekruh hususları, orucu bozan ve bozmayan şeyleri, teravih namazın hükmü, kadir gecesinde kılınan namazın fazileti, fitır sadakası, bayram günün sünnetleri gibi konulara da değinmiştir.¹³⁶

j. Hükmü İsti‘mali Mukebbirü’s-Savt

Muhammed Yusuf İslamabadi tarafından Urduca tercüme edilip Feyziye Kütüphanesi tarafından basılan bu eser, 1956/1377 yılında Muhammed Feyzullah'ın Arapça dilinde telif ettiği bir fıkıh eseridir. Bu eserde açık meydanda ya da camide mikrofon ile vaaz etme, kasetle ses kaydı yapma, radyo kullanımını gibi konulara değinmenin yanı sıra vakfedilen malın kullanımını hakkında bir fetva içermektedir.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fi Buhârî, *Câmiu’s-Sahih* (İstanbul, 1978), Savm, 9; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu’s-sahih* (Beyrut: Dârü’l-küttübi’l- ilmiyye, 1954), Sıyâm, 29.

عن أبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: قال الله: ... والصيام جنة، وإذا كان يوم صوم أحدكم فلا يرفث ولا يصخب، فإن سابه أحد أو قاتله، فليقل: إني امرؤ صائم الخ.

¹³⁶ Muhammed Feyzullah, *Hediye-i Ramazan* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 2-10.

Muhammed Feyzullah'a göre kalabalık topluluğa sesini ulaştırması için vaazlarda mikrofonun kullanılması caizdir. Çünkü vaazın temel amacı dinin davetini başkasına ulaştırmasıdır. Ayrıca vaazlarda kalabalık olduğu için çoğu zaman mikrofonsuz başkasına ulaştırması mümkün olmayacaktır. Bundan ötürü böyle yerlerde mikrofonun kullanılması caizdir.

Muhammed Feyzullah'a göre, hutbe bir ibadet olduğu için hutbede mikrofonun kullanılması ibadetini zedeleme ihtimali ortaya çıkarır. Hatta şarkı gibi hissedilebilir. Bu sebepten dolayı hutbe ile birlikte ezan ve namazlarda da mümkün olduğu sürece mikrofonun kullanmasından kaçınılması gerekir. Çünkü ezan önemli bir ibadet ve İslam'ın şiarlarından biridir. Bunun için ezanın lafızlara bir şey eklenmez veya eksiltmez ve başka dilde de ezan okunmaz. Üstelik ezan bir ibadet olduğu için kadın, fasik, deli ve gusül abdesti farz olan birinin ezan okunması caiz değildir. Aynı şekilde oturarak ve kibleye sırt çevirerek ezan okunması caiz değildir. Ancak büyük kitleye ezan sesini ulaştırması için yüksek yerden ezan okunabilir. Özetle Muhammed Feyzullah'a göre, ezan, hutbe, namaz ve Kur'an okunması gibi ibadetlerde zorunlu olmadıkça mikrofon kullanmaktan uzak durulması gerekmektedir.¹³⁷

k. Hükmü Tekrari'l-Cemaat

Muhammed Feyzullah'ın 1357/1938 yılında Arapça yazdığı bir fıkıh eseridir. Muhammed Yusuf İslamabadi tarafından Uruduca tercüme edilen eser, Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Eser son edisyonu müellifin *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmî'l-ahvâl ve'l-mevâcid* adlı eserle birlikte basılmıştır. Yazar söz konusu eserde mahalle camilerinde ezan ile cemaatle namaz kılındıktan sonra başka kişiler tarafından ikinci kere cemaatle namaz kılınmasının tahrimen mekruh olduğunu beyan etmiştir. İkinci kere ister yeni bir ezan ve kametle olsun ya da olmasın durum aynıdır. Bu konuda yazar görüşlerine başta İmam Âzam Ebu Hanife olmak üzere

¹³⁷ Muhammed Feyzullah, *Hükmü İstimali Mükabbirü's-Savt* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1957), 1-12.

diğer mezhep imamların, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, *Reddü'l-Muhtâr* ve *el-Hidâye* gibi muteber kitaplarda nakledilen bilgileri referans göstermiştir.¹³⁸

l. Hükmü't-takallümi bi Niyeti bi Lisani'l-arabiyye

Muhammed Yusuf İslamabadi tarafından Urduca tercüme edilip Feyziye Kütüphanesi tarafından yayımlanan bu eser 1946/1366 yılında Muhammed Feyzullah'ın Farsça dilinde telif ettiği bir fıkıh eseridir. Ancak eser hangi tarihte basıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kitap, namazlarda niyetin Arapça edilmesi lazım olup olmadığına sorusuna cevap mahiyetinde bir fetvadır. Bunun cevabı kısa olarak şu şekildedir: ibadetin temeli niyettir. Halis niyet olmadan hiçbir ibadet Allah'ın katında kabul olunmaz. Ayrıca caiz olmayan, haram ve yasaklanan işlerde iyi niyet geçerli değildir. Niyetten dolayı nice küçük ameller bin kat büyüterek amel defterine eklenir. Aksine iyi niyet olmadığı için iyi işler bile sevap olarak yazılmaz. Niyet olmadan namaz, oruç, hac, zekât, kurban vs. hiçbir ibadet kabul olunmaz. Bunun için niyet önemlidir. Yazar, niyetin diliyle telaffuz edilmesinin şart olmadığını, kalbiyle niyet edilmesinin yeterli olacağını dile getirmiştir. Nitekim dil ile telaffuz edilip kalp ile irade edilmezse böyle bir niyetin geçerli olmayacağını zikretmiştir. Ancak son dönem Hanefî âlimlerine göre, kalp ile birlikte ağızla telaffuz edilmesinin efdal olduğunu aktarmıştır. Arapça niyet sorusuna gelince Muhammed Feyzullah'a göre, anadilinde niyet edilmesi müstehap ve efdaldır. Arapça yapılması şart değil ancak caizdir. Arapça telaffuzun ve anlamın bilmesi umum için zor olduğu için Arapça niyet edilmesinin bir zorunluluğu yoktur. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) namaza başlarken sadece Allah-u Ekber derdi başka bir şey söylemezdi.¹³⁹

m. İncâhü'l-Hâcet Risale-i Râh-ı Nacet

Muhammed Feyzullah tarafından Farsçadan Arapçaya tercüme ve şerh edilen bir şerh çalışmasıdır. Kitabın yazarı Mevlana Muhammed Ali Pani Pati'dir (ö. 1455).

¹³⁸ Muhammed Feyzullah, "Hükmü Tekrarı'l-Cemaat", *el-Kavlü's-sedîd fî Hükmî'l-ahvâl ve'l-mevâcid* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1938), 38-47.

¹³⁹ Muhammed Feyzullah, *Hükmü't-takallümi bi Niyeti bi Lisani'l-Arabiyye* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-6.

Bu eser 1365/1945 yılında tercüme edilmiş ve Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Ancak basım yılı zikredilmemiştir. Ana hatlarıyla Hanefi ilmihalini konu alan bu eser, Bangladeş'teki medreselerde orta öğretimlerinde okutulmaktadır.

Kitapta iman hakkında genel bilgiler verildikten sonra abdest, gusül, teyemmüm, kadınların özel halleri, namazın farzları, vacipleri, sünnetleri, namazın çeşitleri, kabir ziyareti, hac, zekât, fitır sadakası, kurban, Ramazan orucu ve i'tikâfi kısaca ele alınmıştır. Kitabın ehemmiyetinin çok artığını gören Muhammed Feyzullah, eserini Urduca da tercüme etmiştir. Eser Hint alt kıtasındaki âlimler tarafından takdir görülmüştür.¹⁴⁰

n. İstihbabu'd-Du'ât fî Nazri'l-Müfti'l-A'zam

Muhammed Feyzullah tarafından Arapça yazılan *İstihbabu'd-Du'ât fî Nazri'l-Müfti'l-A'zam* kitabın yazıldığı tarih bilinmemekle beraber 2014 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Muhammed Feyzullah, Eşref Alî Tehânevî tarafından yazılan *İstihbabu'd-Duaat* adlı eserin üzerine bazı eklemeler yaparak bu eseri ortaya koymuştur. Kur'an ve hadiste zikredilen duaların hangisi ne zaman okunmasının müstehap olduğunu referansıyla ele almasıyla birlikte bunların sevapları ve faziletlerinden da bahsetmiştir. Ayrıca yazar, Hanbeli fakihlerine göre farz olan namazlardan sonra dua edilmesinin sünnet olmasını, Hanefi fakihlerine göre farzdan sonra sünnet namazı bulunmayan namazlardan sonra imamın cemaate yönelmesinin müstehap olduğunu beyan etmiştir.¹⁴¹

o. İzaletü'l-Habti ve'l-Heyman fî İsbâti Rüyeti Hilali'l-id ve'r-Ramazan

Muhammed Feyzullah'ın yazdığı *İzaletü'l-Habti ve'l-Heyman fî İsbâti Rüyeti Hilali'l-id ve'r-Ramazan* adlı eseri önemli bir eserdir. Urduca dilinde yazılan bu eser 1372/1953 yılında tamamlanmış ve 1958 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Kitap temel olarak birkaç soru ve bu soruların cevapları yani fetvalardan oluşuyor. Örneğin- birinci soru, Ramazan ve bayram aylarını ispat etmek için

¹⁴⁰ Muhammed Feyzullah, *İncâhü'l-Hâcet Risale-i Râh-ı Nacet* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1945), 2-8.

¹⁴¹ Muhammed Feyzullah, *İstihbabu'd-du'ât fî Nazri'l-Müfti'l-A'zam* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2014), 3-16.

şahitlerin bulunması şart mıdır? İkincisi, bir ülkede görülen hilal diğer ülkeler için geçerli midir? Ya da radyo, televizyon, internet vb. modern teknoloji aracılığıyla yayınlanan haberlere dayanarak bayram ve oruç tutmak caiz midir? Yazar bu soruların cevabı verirken birkaç muteber kitabın referansı göstererek en son kendi görüşünü beyan etmiştir. Cevapları kısaca şu şekildedir: hilalin görüldüğünü ispat etmek için şahit zorunludur. Bu konuda âlimlerin icması mevcuttur. Eğer bir ülkede devlet tarafından belirlenen hilal gözetleme komitesi bulunmazsa ve gözle hilal görülmezse o zaman onlar oruç tutmayacak, bayram yapmayacaklar. Radyo, telgraf vb. aracılıyla elde edilen haberler muteber değildir. Çünkü hilalin ispatı için şahitler kadar şahitlerin sayısı ve vasfı da önemlidir.¹⁴²

p. İzharu'l-İhtilal

Muhammed Feyzullah'ın kaleme aldığı Arapça dilinde bir fıkıh eseridir. Müftü Yusuf İslamabadi tarafından Urduca tercüme ve şerh edilip orijinal metinle birlikte Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından basılmıştır. Ancak hangi tarihte basıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kamerî aylar, başlangıcı ve bitişi ayın hareketlerine göre belirlenen aylardır. Ramazan orucu, Ramazan ayında tutulduğundan ve Ramazan ayı da ay takvimine göre her sene değiştiğinden, oruca başlayabilmek için öncelikle, Ramazan ayının başlangıcını tespit etmek gerekmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (sav), "Hilali (Ramazan hilalini) görünce oruca başlayınız ve hilali (Şevval hilalini) görünce bayram ediniz. Hava bulutlu olursa içinde bulunduğunuz ayı otuza tamamlayınız." buyurmuştur.¹⁴³ Yazar bu eserde hilalin gözetlemenin hükmü, bu konuda teknoloji ile önceden Ramazan ayını ve bayramını belirlemenin durumu, hava bulutlu olup gözle hilal görülmediği durumda teknolojiyi esas alınmasının hükmü, bütün dünyada aynı gün Ramazan

¹⁴² Muhammed Feyzullah, *İzaletü'l-Habti ve'l-Heyman fi İsbâti Rüyeti Hilali'l-'id ve'r-Ramazan* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1958), 1-10.

¹⁴³ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Savm, 11; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Sıyâm, 2; Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013), Sıyâm, 7.

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: "إذا رأيتم الهلال فصوموا، وإذا رأيتموه فأفطروا، فإن غم عليكم فصوموا ثلاثين يوماً"

orucunu başlaması ve bayram namazları kılınmasının hükmü gibi konulara değinmiştir.¹⁴⁴

q. *Münkirâtü'l-kubûr*

Müftü Muhammed Feyzullah'ın 1950 yılında Farsça dilinde kaleme aldığı kabir ziyaretin hükmü ile ilgili bir fıkıh eseridir. Eser ilk olarak Ancuman-i İşaat-i İslam tarafından daha sonra 1979 yılında Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Kitabın başında sünnete göre kabir ziyaretin şeklini uzunca zikredip bu konuda Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen hadisleri de ele almıştır. Ayrıca ölenlerin mağfireti için ücret karşılığında başkalarına ziyaret ettirmekte hiçbir sevap olmadığını hatta günah olduğunu beyan etmiştir.

Muhammed Feyzullah, söz konusu eserde kabre secde etmek, tavaf etmek, öpmek, kabri döşemek, üzerine bina yapmak, perde asmak, kabirde yatanlardan istekte bulunmak, adakta bulunmak, dana, koyun, deve gibi hayvanları götürmek, kadınları bir araya toplamak, kabirlere kandil yakmak ve pir adına hayvan kesmenin hükmünü dile getirmektedir. Yazar, bu bağlamda Hz. Peygamber'den (sav) bazı hadislerle yer vermiştir.¹⁴⁵

r. *Refü'l-işkâlât 'ala Hürmeti'l-İsticâr ala't-Ta'ât*

Muhammed Feyzullah'ın kaleme aldığı *Refü'l-işkalat ala Hürmeti'l-isticar ala't-taat* eseri 1926 yılında Farsça dilinde yazılmıştır. Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından yayımlanan bu eser, ne zaman yayımlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu eserde dini hükümleri hikmetleriyle birlikte açıklanmış ve toplumda çok tartışılan bazı dini meseleleri delilleriyle basitçe cevap verilmiştir. Genelde ezan, kamet, Kur'an öğretme, cenaze, kabir ziyareti ve hatimle teravih namazı gibi konulara değinmiştir. Kitabın başında uzun bir mukaddimeye yer verilmiştir. Mukaddimedede insanların fitne fesat zamanında İslam'ı bırakıp her şeyi kendi heva ve heveslerine göre hareket ettiklerini anlatıp insanların bid'ata karşı

¹⁴⁴ Muhammed Feyzullah, *İzharu'l-İhtilal* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 7-32.

¹⁴⁵ Muhammed Feyzullah, *Münkirâtü'l-kubûr* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1979), 3-24.

hassas davranmadıklarını hatta o kadar ki Peygamber'in (sav) sünnetlerini unutup yaptıklarını sünnet olarak algılamaya başladığını anlatmıştır.¹⁴⁶

Yazar Bid'at ehli ile Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat arasında çelişkili olan dört konudan bahsedip bunları ayrı ayrı delilleriyle cevaplamıştır. Birincisi, maksud olan ibadet yani bir ibadete vesile olmayıp başlı başına olan ibadet karşılığında ücret almak. İkincisi, ölen kişilerin ruhuna sevap göndermek amacıyla toplanmak.¹⁴⁷ Üçüncüsü, büyük bir topluluk bir araya gelip teganni yaparak Peygamber'e (sav) salavat getirmek ve dördüncüsü ise, salavat getirdiği zaman Peygamber'i (sav) orada hazır olduğu inanarak ayağa kalkmaktır.¹⁴⁸

Bid'atçılar, yukarıda zikrettiğimiz konuların caiz olduğuna fetva verip Allah'ın yakınlığı kazanmanın yolu olduğunu iddiaların karşısında Muhammed Feyzullah, bunların caiz olmadığını delillerle uzun uzun anlatmıştır. Abdullah Muhammed Yusuf tarafından Bengalce tercüme edilip Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Baskı tarihi zikredilmemektedir.¹⁴⁹

s. *Salâtü'l-Müsafir*

Muhammed Feyzullah tarafından Farsça dilinde kaleme alınan bir fıkıh eseri olup Bengalce tercümesiyle Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Eserde sürekli olarak vapur, gemi gibi deniz araçlarda oturan ya da iş yapanların namazının hükmünü beyan edilmiştir. Bu konuda Muhammed Feyzullah'ın görüşü özetle şu şekildedir: Gemi gibi deniz araçları ikamet için uygun bir yer olmadığı için bir kimse bu gibi araçlarda konforlu bir yaşam sürülse de seferi hükmü devam edecektir. Müellif, *Fetâvâ-i Hindiyeye* ve *el-Bahrü'r-râik* kitabından alıntı yaparak mukim olması için beş şartın gerçekleşmesini söylemektedir. Bundan biri oturduğu yerin

¹⁴⁶ Muhammed Feyzullah, *Refiü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-isticâr ala't-ta'ât* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 2-5.

¹⁴⁷ Hint alt kıtasındaki bid'atçılar genel olarak ölen kişinin ruhuna sevap göndermek için belirlenen bir akşam sonrası bir ara gelip büyüklere, kabirlere secde edilir ve bunun gibi çeşitli şirki işlerde bulunup en son gece yarısından sonra orada pişirilen yemekler yiyip ayrılırlar. Buraya gelenler çeşitli hediyeler getirirler. Bunları da sünnet olduğu ve Peygamber'in (sav) sevgisi kazanmasının yolu olduğunu söylerler.

¹⁴⁸ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 2-45.

¹⁴⁹ Muhammed Feyzullah, *Refiü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-isticâr ala't-ta'ât*, çev. Abdullah Muhammed Yusuf (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-3.

ikamet için uygun olmasıdır. Bundan dolayı eğer biri ormanda veya çölde ikamete niyet etse de niyeti geçerli olmaz. Ayrıca *Bedâ'i'ü's-şanâ'i'* kitabından alıntı yaparak şöyle ifade etmektedir: Orman, çöl ve gemi, ikamet edilecek bir yer değildir. Bunun için eğer biri bu yerlerde 15 gün ve daha fazla ikamet etmek için niyet etse İmam Âzam Ebu Hanife'ye göre o kişi mukim değildir. Bununla birlikte seferi olan kişi seferdeyken iki rekât olarak farz olan namazı dört olarak kılarsa namazı geçerli olur ancak Allah'ın ruhsatı kabul etmediği için günahkâr olur.¹⁵⁰

t. Tergibü'l-ümmeti ila Tahsini'n-Niyeti

Urduca ve Bengalce tercüme edilip Feyziye Kütüphanesi tarafından yayımlanan bu eser, Muhammed Feyzullah tarafından Arapça dilinde telif edilmiştir. Ancak eserlerin hangi tarihte basıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Eserde niyetin hükmü, şekli ve hangi işte nasıl niyet edileceği beyan edilmiştir. Eserin başında niyet konusunda meşhur hadisi olan, “Ameller ancak niyetlere göredir”¹⁵¹ hadisi şerifi zikredip İslam'da yasak olan işlerde iyi niyet edilmesinin hükmünü ve her amelin sonucu niyetine göre belirleneceğinden bahsetmektedir. Niyeti hayır olduğu sürece Mümin sussa da amel defterinde sevap yazıldığını zikretmiştir.¹⁵²

u. Tevzihi'l-Beyan fi Hükmî Talaki'l-Gazban

1340/1921 yılında Muhammed Feyzullah tarafından kaleme alınan boşanma ile ilgili bir fıkıh eseridir. Farsça dilinde yazılan bu eseri daha sonra Muhammed İzhârul İslam tarafından Urduca tercüme edilip asıl metni ile Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Fakat basım tarihi zikredilmemektedir. Eserde sarhoş iken, kızgınlık anında bir kişinin hanımını boşaması geçerli olduğunu ifade edilmiştir. Ancak akli dengesi yerinde olmayan, âkil hastası, ma'tûh ve küçük çocuğun talakının geçerli olmadığını *ed-Dürri'l-muhtâr*, *et-Tatarhâniyye*, *et-Tenkîh*, *Tenvir* ve diğer muteber eserlerin referanslarıyla zikretmiştir. Sefih yani malını boş yere sarfeden ve

¹⁵⁰ Muhammed Feyzullah, *Salatü'l-Müsafir* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-8.

¹⁵¹ *Buhârî*, *Bedü'l-Vahy*, 1; *Müslim*, *İmare*, 155; *Ebu Davud*, *Talak*, 11.

عن عمر بن الخطاب قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: إنما الأعمال بالنيات، وإنما لكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله، فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة ينجسها، فهجرته إلى ما هاجر إليه

¹⁵² Muhammed Feyzullah, *Tergibü'l-ümmeti ila Tahsini'n-niyeti* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-16.

harcamalarında israf eden kimsenin talakı geçerli olduğunu beyan etmiştir. Bu bağlamda müellif, Hanefi mezhebin imamların görüşlerini de ele almıştır.¹⁵³

v. *Ümdetü'l-Akvâl fi Reddi ma fi Ahseni'l-Makâl*

Bazı kimselerin istekleri üzerine Müftü Muhammed Feyzullah tarafından Farsça yazdığı reddiye mahiyetinde bir eserdir. Eser ilk olarak 1915 yılında Diyubend Press tarafından daha sonra Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Kur'an hatim etmek, dua yapmak, salavat getirmek ve bunlara benzer ibadet karşılığında ücret almanın caiz olduğuna dair Zamir Uddin tarafından *Ahseni'l-Makal fi Cevazi'l-Hayratı'l-Müravvecat fi Mülk-i Bengal* adlı bir eser telif edilmiştir. Muhammed Feyzullah bunların caiz olmadığını delillerle ispat etmek için *Ümdetü'l-Akvâl fi Reddi ma fi Ahseni'l-Makâl* adlı eseri ortaya koymuştur.¹⁵⁴

Muhammed Enver Şâh Keşmîrî, Mevlana Azizur Rahman Osmani (ö. 1346/1928), Şebbir Ahmed Osmani olmak üzere Diyübend'in meşhur âlimleri bu eseri takdir etmiş ve övmüştür. Hint alt kıtasının yaklaşık yüz âlim kitabın güvenilir ve önemli olduğunu söyleyerek imzalamışlardır.¹⁵⁵ Diyübend medresenin ilk müftüsü Mevlana Azizur Rahman Osmani şöyle övmüştür: *Ümdetü'l-Akvâl fi Reddi ma fi Ahseni'l-Makal* eseri baştan sonuna kadar dinleme fırsatım olmuştur. Şeriatın izin vermediği ve bid'at olan şeylerin zayıf, asılsız ve uydurmalarla cevaz etme çabasında bulunan *Ahseni'l-makal*'ın müellifin iddiaları delillerle bertaraf etmiştir. Allah (c.c.) ona hayırlı mükâfatlar versin ve hidayete tabi olanlar üzerine rahmet indirsin. – Azizur Rhamn, Diyübend Medresesi, (10 Cemayizelevvel, 1334 hicri).

Bu kitabı öven Şebbir Ahmed Osmani da şöyle ifadelerde bulunmuştur: Allah Teâlâ bu kitabın müellifi kardeşim Feyzullah'a yüksek mertebeler ihsan etsin ve onu her iki cihanda muvaffak kılsın. Allah'ın yardımıyla çok çalışarak, basiret ve feraset ile harekete geçmiştir. Bu zamanın insan görünüşlü şeytanlarının ikiyüzlülüğünü yerle bir etmiş ve insanları saptırmanın ve yeniden yayılan bid'atın kökünü söküp

¹⁵³ Muhammed Feyzullah, *Tevzihü'l-Beyan fi Hükmi Talaki'l-Gazban* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-8.

¹⁵⁴ Muhammed Feyzullah, *Ümdetü'l-Akvâl fi Reddi ma fi Ahseni'l-Makâl* (Diyübend: Diyübend Press, 1915), 2-12.

¹⁵⁵ İzharul İslam Çoydori, *Hayat-i Müfti Azam* (Hathacari, ts.), 96-97.

atmıştır. Kitabın ismi *Ahseni'l-Makal* yerine *Esveü'l-Makal* (kötü sözlerin beyanı) demek mantıklıdır. Çünkü bu kitapla İbadet karşılığında ücret alınmasına cevaz hükmü vermeye çalışarak onlar kendi menfaatlerinin yolunu açmışlardır. Ama benim sevdiğim, Diyûbend medresenin parlak bir öğrencisi olan Feyzullah çabalarında sebat etmiştir.¹⁵⁶

w. *Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar ve'l-a'raz an Beyanı'l-ahkam ve'l-asar*

Muhammed Feyzullah tarafından Farsça dilinde 1953/1373 yılında kaleme alınan bir fıkıh eseridir. Bu eser Urduca tercümesiyle Feyziye Kütüphanesi tarafından basılmıştır. Eserin son edisyonu müellifin diğer bir eseri olan *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmî'l-ahvâl ve'l-mevâcid* adlı eseriyle birlikte aynı yayınevi tarafından basılmıştır. Müellif söz konusu eserde, vaaz nasihatlerde çok fazla şiir, ilahi söyleyip Kur'an ve hadislerden az konuşmasını kınamıştır. Müellif, bundan ötürü ümmetin dini öğrenemediğini ve doğru yoldan saptığını söylemektedir. Hâlbuki Hz. Peygamber (sav) ümmetine hidayetini nasıl çağırdığını Kur'an'da şöyle zikredilmektedir: “Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı.”¹⁵⁷ Yazar ayrıca Kur'an ve hadisten birkaç nas aktararak vaaz nasihatlerde çokça şiir, ilahi söylemekten kaçınmaya çağırmıştır. Bununla birlikte yazar, eğer kişi normal halinde şiirlere tamamen meşgul olmaz ve şiir ona hayâdan, Kur'an okumaktan, Allah'ın zikrinden ve ibadetlerden uzaklaştırmazsa bu durumda bir günah olmayacağını ancak bunun aksine olursa kerih bir iş olduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Abdülbaki, *Bangladeşe Arbi, Farsi ve Urdute İslami Şahitto Çorça*, 144.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/164.

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

¹⁵⁸ Muhammed Feyzullah, “Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar ve'l-a'raz an Beyanı'l-ahkam ve'l-asar”, *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmî'l-ahvâl ve'l-mevâcid* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1953), 14-24.

2. Akaid ve Kelam İle İlgili Eserleri

a. *el-Faysalatu'l-Celiyye li Ahkâmi's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*

Muhammed Feyzullah, akide ile ilgili birçok eser kaleme alarak bu sahada büyük katkılar yapmıştır. *el-Faysalatu'l-Celiyye li Ahkâmi's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye* onun meşhur akide kitaplarından biridir. Farsça dilinde yazılan bu eser 1933 yılında Delhi Âlimi Press tarafından basılmıştır. Müftü İzhârul İslam tarafından Urduca tercüme edilmiş ve Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından asıl metin ile birlikte basılmıştır. Soru-cevap usulüyle kaleme alındığı bu eserde delilleriyle bazı batıl inançlar çürütmeye çalışılmıştır.¹⁵⁹

b. *el-Kelâmu'l-Fasil beyne ehli'l-Hak ve'l-bâtl*

Muhammed Feyzullah'ın yazdığı şiirler ihtiva eden bir eserdir. Eserde bid'atçıların birçok uygulamalarını delilleriyle çürütmeye amaçlanmıştır. Süfi olduğunu iddia eden bazıları şeriatta bulunmayan uygulamalarını marifet adı altına yapmaktadır. Müellif, bu uygulamalarının din dışı olduğuna değinmiş ve hak ile batılı genişçe açıklamıştır. 160 beyitten meydana gelen bu eser Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından basılmıştır. Ancak hangi tarihte basıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶⁰

c. *er-Risaletü'l-Manzûmât 'alâ'l-Fırkati'n-Nâsriyye*

Bu eser Muhammed Feyzullah'ın öğrenci iken kaleme aldığı eserlerden biridir. Müftü İzhârul İslam tarafından Urduca tercüme edilmiş ve Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından basılmıştır. Ancak basım yılı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Mesnevi türünden olan bu eserde tabiata tapanların delillerini

¹⁵⁹ Muhammed Feyzullah, *el-Faysalatu'l-Celiyye li Ahkâmi's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1933), 1-5.

¹⁶⁰ Muhammed Feyzullah, *el-Kelâmu'l-Fasil beyne ehli'l-Hak ve'l-bâtl* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 1-5.

çürütmüştür. İyi kötünün ölçüsü olarak sadece akli esas alan ile batı hayranlığı besleyenlere karşı çıkmıştır.¹⁶¹

d. İrşadü'l-Ümme ila't-Tefrik Beyne'l-Bid'at ve's-Sünne

İrşadü'l-Ümme ila't-Tefrik Beyne'l-Bid'at ve's-Sünne adlı eseri Muhammed Feyzullah'ın sünnet ile bid'at arasındaki farkını ortaya koymak için kaleme aldığı bir eserdir. Eserin basım tarihi bilinmemekle beraber Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından basılmıştır. Mesnevi türünden olan bu eser Muhammed Feyzullah, öğrenciyken Farsça dilinde yazmıştır. Eser, 163 beyitten oluşmaktadır.¹⁶²

3. Hadis İle İlgili Eserleri

Hadis ve Sünnet-i Nebevi, Müslümanlar için sahih ve doğru İslami düşüncenin kaynağıdır. Hadis ve Hz. Peygamber'in (sav) öğretileri olmasaydı bu ümmet ifrat ve tefrit (aşırılık ve aşırı gevşeklik) çizgisini aşır böylece dengeler bozulurdu. Âlimler her dönemde hadislerden doğru ve güvenilir dini bilgiyi ve İslam düşüncesini ortaya koymuşlardır. Hadislerin korunması, tedvin edilmesi, düzenlenmesi, derlenmesi, neşredilmesi olmadan ümmetin dinî ve ahlâkî beka ve devamlılığını sağlam tutmak mümkün olmazdı. Müftü Muhammed Feyzullah bu kaynağa sarılmıştır.

a. Feyzü'l-Kelâm li Seyyidi'l-Anâm

Feyzü'l-Kelâm li Seyyidi'l-Anâm adlı eserinde Muhammed Feyzullah, *Kütüb-i Tis'a, es-Sünenü'l-kübrâ, Sünen-i Dârimî* vb. kitaplardan dokuz yüz on dört hadis derlenmiştir. Müftü İzhârul İslam, onun üzerine *Fethü'l-meram fi Halli Feyzi'l-kelâm* adlı bir şerh yazmıştır. Bu eseri Musa Bin İzhar Bengalce diline kazandırmıştır. Ayrıca yazarın vefatından sonra bu eser üzerine birkaç şerh, haşiye yazılmıştır. Bu eser Bangladeş'te birçok eğitim kurumunda *Kütüb-ü Sitte*'den önce okutulmaktadır.

Eser, bir mukaddime ve üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm iman, ikinci bölüm ilim ve üçüncü bölüm ise taharet ile alakalıdır. İman bölümünde 47, ilim

¹⁶¹ Muhammed Feyzullah, *er-Risaletü'l-Manzûmât 'alâ'l-Firkati'n-Nâsırıyye* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty), 2-8.

¹⁶² Muhammed Feyzullah, *İrşadü'l-Ümme ila't-Tefrik Beyne'l-Bid'at ve's-Sünne* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 3-5.

bölümünde 49 ve taharet bölümünde 145 alt başlığı altında hadisler zikredilmiştir. Hadislerin tertibi konusunda fıkıh kronolojik sıralama veya konulu sıralamaya dikkat edilmeden yazarın nezdinde önemli görülen sıralamaya tabi tutulmuştur. Kitap üç bölüme ayrılrsa bile hemen hemen tüm konulardaki hadisler zikredilmiştir.

Eserde İmam Buhari'nin *Sahih*'inden 48, İmam Müslüm'in *Sahih*'inden 139, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inden 92, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inden 9, İmam Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inden 207, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inden 92, Beyhaki'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'dan 59, İbn Mace'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inden 45, İmam Malik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ından 8, Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-Sünne*'den 14, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ten 2, Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'den 20, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'den 2, *Şaḥîḥu İbn Hibbân*'dan 1 ve az sayıda birkaç kitaptan hadis almıştır. Her hadisin senedini ve referansı zikredilmekle birlikte sadece bir hadisin referansı zikredilmemiştir.¹⁶³

b. Hidayetü'l-İbâd ila Sebil'r-Reşad

Muhammed Feyzullah'ın kaleme aldığı bu eser, 612 hadis ve 183 babdan meydana gelmiştir. Üzerine birkaç şerh yazılmış ve ilk olarak Feyziye Kütüphanesi, Hathacerî tarafından 1380/1961 yılında basılmıştır.¹⁶⁴ Hadisin açıklamalarında bazen fıkıh meseleleri bazen de kendi görüşünü zikretmiştir. Eser üzerine Müftü İzhârul İslam tarafından bir haşiye yazılmıştır.

Eserde müttetekun aleyh 50, sadece İmam Buhari'nin *Sahih*'inden 57, İmam Müslüm'in *Sahih*'inden 66, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inden 54, Nesâî'nin *Sünen*'inden 7, İmam Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inden 62, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden 22, Beyhaki'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'dan 42, İbn Mace'nin *Sünen*'inden 100, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ten 23, Dârimî'nin *es-Sünen*'inden 20 ve az sayıda birkaç kitaptan hadis zikredilmiştir.

¹⁶³ Muhammed Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm li Seyyidi'l-Anâm*, çev. Kazi Muhammed Hanif (Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2007), 11-18.

¹⁶⁴ Acemî, *Hadiser Totto o İtihaşi*, 136.

Müftü Muhammed Feyzullah'ın yazdığı kitaplar arasında *Hidayetü'l-İbad ila Sebil'r-Reşad* adlı kitap dikkat çekicidir. Bu kitabında, insan hayatının temel meseleleri hakkında Kur'an-Sünnet ve şeriatin çeşitli temel kaynaklarından çok sayıda alıntı yapılmış; çeşitli güncel sorunların karşısında insanlar inançlarını koruyabileceği bilgiler sunmuştur.¹⁶⁵ Yazar, şarkı ve şarkı aletlerini yaygın hale getirilmesi, fâsık kimselere övülmesi gibi zamanın ihtiyacına göre kitaba uygun konuları ekleyerek maharetini göstermiştir. Ancak yazar, hadis kitabında fıkıh konuları birleştirmek yerine onlar için ayrı ayrı kitaplar yazabilirdi. Böylece okuyucular daha çok yararlanabilirdi.

¹⁶⁵ Muhammed Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd ila Sebil'r-Reşad* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2012), 1/2-20.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED FEYZULLAH'IN FIKIH DÜŞÜNCESİ

Fıkıh ilmi bireysel ve toplumsal hayata ait amelî hükümleri (füru) inceleyen ve bunun yanı sıra delil ve kaynak gibi hukuk mevzularını (usul) da içinde barındıran bir ilim dalıdır. Bu bölümde fıkıh düşüncesi başlığı altında Muhammed Feyzullah'ın füru fıkha dair görüşlerini ele alacağız. Bu maksatla tezin ana kaynaklarını oluşturan Muhammed Feyzullah'ın füru fıkha ait görüşleri fetvalarının derlemesi olan *Fetâvâ-i Feyziyye*, hadis eseri olan *Feyzu'l-Kelâm li Seyyidi'l-Enâm* ve *Hidayetü'l-İbâd ila Sebili'r-Reşad* adlı eserlerinden ve kendisinin kaleme aldığı otuza yakın fıkıh eserinden hareketle görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Muhammed Feyzullah, fetva verirken veya fıkhi bir konu ele alırken genel olarak Hanefî fıkıh çizgisini takip etmekle beraber kimi zaman mezhep içinde tercihlerde kimi zaman da içtihatlarda bulunmuştur. Çeşitli konularda fetva veren, kitap ve risale ele alan Muhammed Feyzullah'ın verdiği fetvalar arasında çoğunluğu klasik meseleler olmakla beraber, güncel meseleler de bulunmaktadır. Dijital alet ile hilâl görmenin hükmü, oy vermenin hükmü gibi birtakım yeni meselelerle ilgili bazı fetvaları güncel meselelere örnek verilebilir. Bununla birlikte o, daha önce ifade edildiği gibi döneminde bazı bölgelerde baş gösteren şirk, bid'at ve hurafelere karşı birçok risale kaleme almıştır.

I. İBADETLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Feyzullah, mezhep içerisinde ihtilaf bulunmayan ibadet ile alakalı klasik meseleler ele alırken bağlı olduğu Hanefî mezhebinin muteber görüşlerini zikredip delillere girmemiştir. İbadet ile ilgili klasik konuların bir kısmına değinip hac gibi bazı konuları hiç kaleme almamıştır.

A. Tahâret

1. Abdestin Farzları

Abdest alınırken uzuvları yıkamaya sağdan başlanmasının sünnet olduğunu ifade eden Muhammed Feyzullah'a göre yıkanması farz olan üç uzvun bir kere yıkanması ve başın dörtte birinin mesh edilmesi farzdır. Muhammed Feyzullah'a göre, abdest alırken yüzün saç bitiminden çene altına kadar ve iki kulak arasında bulunan kısmın yıkanması da farzdır. İki kolun dirsekler de dâhil olacak şekilde bir kere yıkanması Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre farzdır. Müellif, başın dörtte birinin mesh edilmesinin farz olduğunu belirtirken başın üç kere mesh edilmesinin mekruh olduğunu beyan etmektedir. Ayakların topuklarla birlikte birer kez yıkanmasının farz olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah, yıkanması farz olan bu uzuvların herhangi birinin bir iğne ucu miktarınca bölgesine su değmemesi durumunda abdestin sahih olmayacağını söylemektedir.¹⁶⁶

2. Abdestin Sünnetleri ve Mekruhları

Muhammed Feyzullah, abdest almaya başlarken besmele ile başlanmasının ve ellerin bileklere kadar üç kere yıkanmasının sünnet olduğunu dile getirmiştir. Mazmazanın "ağızda suyu çalkalamak" anlamına geldiğini söyleyen Muhammed Feyzullah'a göre, misvak kullanarak üç kere mazmaza yapılması sünnettir. Müellif, abdestin sünnetlerinden olan istinşakı, sağ el ile burna su vermek ve sol el ile burnu temizlemek şeklinde tanımlamaktadır. Aynı şekilde yıkanması farz olan uzuvların üç kere yıkanması ve tüm başın bir kere mesh edilmesinin sünnet olduğunu ve bu sayıdan fazla yapılmasının mekruh olduğunu söylemektedir. Ona göre, abdest alındıktan sonra Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen duaların okunması ve iki rekât nafil namaz kılınması sünnettir. Müellif, abdest alınırken dünyevi meselelerin konuşulmasının ve nehir kenarında bile olsa suyun israf edilmesinin mekruh olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 6.

¹⁶⁷ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 6.

3. Abdesti Bozan Haller

Muhammed Feyzullah, önden ve arkadan herhangi bir şeyin çıkmasıyla abdestin bozulacağını söylerken vücudun herhangi bir yerinden kan veya irinin çıkıp akması durumunda da abdestin bozulacağını aktarmaktadır. Uykunun abdesti bozacağını ifade eden Muhammed Feyzullah, namazdayken rükû veya secdede uyuyan kimsenin abdestinin bozulmayacağını yazmaktadır. Ayrıca sarhoşluk, delilik ve bayılma durumlarının abdesti bozacağını dile getirmiştir.¹⁶⁸ Fakat müellif, uyku ile uyanıklık arasında olan kişinin veya yere sağlam bir surette oturmuş ve mafsalları gevşememiş bir halde uymanın hükmü konusunda bir şey söylememektedir. Muhammed Feyzullah'a göre, bedende yara veya başka bir sebepten dolayı devamlı kan, irin gibi şeylerin akması veya sürekli idrar kaçırılması durumlarında bu kişilerin özür sahibi olacaklarından her namazın vakti için abdest alınması ve namazın bu abdest ile kılınması gerekmektedir. Fakat bu namazın vakti çıktığında abdest bozulur ve yeniden abdest alınması gerekmektedir.¹⁶⁹

4. Gusül Abdestin Farz Olduğu Halleri

Gusül abdesti almaya başlarken ellerde necasetten bir şeyin bulunduğu durumlarda ilk olarak o necasetin giderilmesi için ellerin yıkanmasının gerektiğini belirten Muhammed Feyzullah, tüm vücuda üç kere su dökülmesinin sünnet olduğunu ifade etmiştir. Müellif, gusül abdesti alınırken namaz abdesti alınmasının sünnet olduğunu ifade etmekle beraber suyun israf edilmesinin mekruh olduğunu söylemektedir. Muhammed Feyzullah'a göre, mazmaza, istinşak ve tüm vücudun bir kere yıkanması gusül abdestinin farzlarındanadır.¹⁷⁰

Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, gusül abdesti gerektiren haller, kişinin cinsel ilişkiye girmesi, ihtilam olması, hayz ve nifas halinin sona ermesidir. Müellif, cinsel münasebette bulunan kişiden meni çıkmasa da bu kişinin gusül abdesti almasının vacip olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde bir kimsenin uykudan uyanıp vücudunda veya çarşafında meni izleri görmesi ancak ihtilam

¹⁶⁸ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 7.

¹⁶⁹ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 9.

¹⁷⁰ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 7.

olduğunu hatırlamaması durumunda gusül abdesti almasının vacip olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah, bir kimsenin ihtilam olduğunu düşünüp bedeninde veya çarşafında meni izi bulamaması durumunda ise gusül abdesti almasının vacip olmadığını belirtmektedir.¹⁷¹

Mezîyi cinsel oynaşma sırasında tenasül uzvundan çıkan yapışkan ve ince sıvı olarak tanımlayan Muhammed Feyzullah, şehvet ile dokunma veya öpme sonucunda tenasül uzvundan çıkan mezî için guslün vacip olmadığını söylerken bunların sonucunda kişiden haz ile meni çıkması üzerine guslün vacip olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca müellife göre, uyandığında tenasül uzvunu ıslak gören kimsenin ihtiyaten gusül abdesti alması gerekmektedir.¹⁷²

5. Teyemmümün Hükmü

Muhammed Feyzullah, suyun bir mil uzakta olduğu, kullanımının mümkün olmadığı durumlarda veya hasta olan kişinin su kullandığı takdirde hastalığının artma tehlikesinin bulunduğu durumlarda bu kimselerin temiz toprak ile teyemmüm yapıp namazlarını bu şekilde kılacaklarını beyan etmektedir. Teyemmüme başlarken necaset gidermeye ve namaz kılmaya niyet edilmesinin farz olduğunu belirten Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, niyetten sonra ellerin toprağa vurulup yüzün mesh edilmesi ve tekrar ellerin toprağa vurulup dirsek ile birlikte kolların mesh edilmesi gerekmektedir.¹⁷³ Yüz ve kollar abdest alınırken ne kadar yıkaniyorsa teyemmümde de o kadar mesh edilir, dolayısıyla teyemmüm alınırken parmaklarda bulunan yüzüklerin hareket ettirilip yüzüğün altına da mesh edilmesi Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre farzdır.¹⁷⁴

Muhammed Feyzullah, teyemmüm ile namaz kılınabileceği gibi Kur'an da okunabileceğini ve diğer ibadetlerin de yapılabileceğini söylemektedir. Müellif, abdesti bozan hallerin teyemmümü de bozacağını, buna ilaveten suyun bulunmasının

¹⁷¹ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 7.

¹⁷² Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 7.

¹⁷³ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 16.

¹⁷⁴ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 8.

ya da suyun kullanımının mümkün olması durumlarında da teyemmümün bozulacağını söylemektedir.¹⁷⁵

B. NAMAZ

Muhammed Feyzullah namaz ile alakalı konuları çocuklar için derlemiş olduğu *İncâhü'l-Hâcet Risale-i Râh-ı Nacet* adlı eserinde ele almaktadır. Bundan dolayı müellif meseleleri değerlendirirken delil zikretmemektedir. Ayrıca *Fetva-i Feyziye*'de de namaz ile alakalı bir takım meseleleri ele almaktadır. Biz burada ayrıntıya girmeden konu ile alakalı bazı önemli meseleler zikredeceğiz.

1. Namazın Farzları

Muhammed Feyzullah'a göre, namazın farzları 13 tane olup, yedi tanesi şart, altı tanesi rükünlerden oluşmaktadır.¹⁷⁶ Müellifin belirttiğine göre, namazın dışındaki yedi farzı şu şekildedir: namaz kılmak isteyen kimsenin bedenini temizlemesi, elbiseyi temizlemesi, namaz kılınacak yeri temizlemesi, avret mahallini örtmesi, namazı vaktinde kılması, kibleye yönelmesi ve niyet etmesidir. Muhammed Feyzullah, bedenini, elbisenin ve namaz kılınacağı yerin temizlenmesini ayrı ayrı birer farz olarak zikrederken hadesten tahareti yani namaz abdesti ve gusül abdestini hiç zikretmeyip bedenini temizlenmesinin içine dâhil ettiğini anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Müellif, kalp ile niyet etmenin yeterli olup dil ile telaffuzun gerekli olmadığını ve anadilde niyet etmenin müstehap olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁸ Muhammed Feyzullah, erkeğin avret mahallinin, göbeğin altından diz kapağına kadar olduğunu, kadınının avret mahallinin ise yüzü, elleri ve ayakları hariç vücudunun tamamının olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹ Cariyenin avret mahalli, erkeğin avret mahalli ile aynı olup

¹⁷⁵ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 8.

¹⁷⁶ Feyzullah, *Hükmü'l-ahvâl ve'l-mevâcid*, 48.

¹⁷⁷ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 8.

¹⁷⁸ Muhammed Feyzullah, *Niyeter Torika* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 6.

¹⁷⁹ Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 414.

cariyenin karnını ve sırtını da kapatması Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre farzdır.¹⁸⁰

Örtünmesi vacip olan avret uzuvlarından herhangi birinin dörtte birinin açık kaldığı durumda namazın fasit olacağını söyleyen Muhammed Feyzullah'a göre, avret mahallini örtmek için hiç elbise bulamayan kimse çıplak olarak namaz kılar. Müellife göre, gömlek, pantolon ve sarığı olan kimse için sadece gömlek ve pantolon ile veya sadece pantolon ile namaz kılmak mekruhtur.¹⁸¹

Namazın şartlarından biri, namazın kibleye yönelerek kılınmasıdır. Muhammed Feyzullah'a göre, çölde veya başka bir yerde bulunan kimse kiblenin ne tarafta olduğunu bilmediği durumda çevresindekilere sormalı, eğer çevresinde soracağı kimseyi bulamazsa kendisi kiblenin yönünü araştırıp kanaat getirdiği tarafa yönelerek namazını kılmalıdır. Müellifin belirttiğine göre, kabilede bulunan herkesin ayrı ayrı kiblenin ne tarafta olduğunu araştırmaları ve her birin kanaat getirdiği tarafa yönelerek namaz kılmaları gerekmektedir. Fakat böyle bir durumda araştırmadan namaz kılmak caiz değildir.¹⁸²

2. Namazın Vacipleri

Bilerek namazın bir vacibini terk eden kimsenin namazı fâsid olmaz fakat tahrimen mekruh olan bir fiil yapmış olur ve namazı iade etmesi Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre vaciptir. Yanlışlıkla birden fazla vacibin yerine getirilmemesi durumunda sehiv secdesinin yapılmasıyla namazın sahih olacağını ancak sehiv secdesi yapılmadığı takdirde namazın iadesinin vacip olacağını belirten Muhammed Feyzullah'a göre, bu durumda namaz iade edilmezse kişinin zimmetinden farz düşer ancak vacibin terkinden dolayı kişi günahkâr olur.¹⁸³

Namaz kılarken Fatiha suresi okunmadan zammı surenin okunması durumunda sehiv secdesi yapmanın vacip olduğunu belirten Muhammed Feyzullah'ın

¹⁸⁰ Muhammed Feyzullah, *İncâhü'l-Hâcet Risale-i Râh-ı Nacet* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1945), 9.

¹⁸¹ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 9.

¹⁸² Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 9.

¹⁸³ Feyzullah, *Risale-i Rahe Nacet*, 10.

bildirdiğine göre, dört rekâtlık bir namazda ilk iki rekâta zammı sure okumayı unutan kimse için son iki rekâta Fatiha suresinden sonra zammı sure okuması ve sehiv secdesi yapması vaciptir. Müellif, imam için sabah namazının tamamında, akşam ve yatsı namazının farzlarının ilk iki rekâtında, cuma, teravih ve iki bayram namazının tamamında cehri kıraat yapmasının vacip olduğunu ve cehri kıraat yapmayı unutmaması durumunda sehiv secdesi yapmasının vacip olduğunu ifade etmektedir. Müellif, münferit namazlarda kıraatin nasıl olacağı konusunda cehri namazlarda cehri okumanın müstehap olmakla birlikte sessiz (hafi) okumanın da caiz olduğunu söylemektedir.¹⁸⁴

3. Namazın Sünnetleri

Muhammed Feyzullah, Fatiha suresinin sonunda "âmîn" denmesinin sünnet olduğunu dile getirip nasıl okunacağı konusuna değinmemektedir. Müellife göre, namazın sünnetleri 12 tane olup bazı âlimler bunları müstehap başlığı altında toplamaktadırlar. Farz ve vacipleriyle birlikte namazın tüm sünnetlerinin yerine getirilmesiyle namazın kâmil olacağını söyleyen Muhammed Feyzullah, bazı sünnetlerin terk edilmesiyle namazın sıhhatinin zarar görmeyeceğini ancak mekruh yani sevabının azalacağını ifade etmektedir.¹⁸⁵ Mazeretsiz bir şekilde sünnetleri terk etmenin doğru bir davranış olmadığını çünkü sünnetlerin farzları takviye ederek mükemmel hale getirdiğini belirtmektedir. Muhammed Feyzullah'a göre, müekked sünnetin terki azabı gerektirmez ancak kınanmaya sebep olabilir.¹⁸⁶

4. Namazın Mekruhları

Namazın bir vacibinin bilerek terk edilmesinin tahrimen mekruh olduğunu ve böyle bir namazın iade edilmesinin vacip olduğunu belirten Muhammed Feyzullah, namazda bir şeyle oynamanın da mekruh olduğunu dile getirmiş ve amel-i kesîrin tanımına değinmeden söz konusu oynama eğer amel-i kesîre kadar ulaşırsa namazın fasîd olacağını söylemektedir. Muhammed Feyzullah, tozdan ya da çamurdan korunmak veya elbisenin katlanmaması için elbiseyi tutmanın, alnın temizlenmesinin

¹⁸⁴ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 11.

¹⁸⁵ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 12.

¹⁸⁶ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 13.

ve secde edilecek yerden çakıl taşlarının kaldırılmasının mekruh olduğunu ancak secde edilmekte zorlanıldığı durumlarda secde edilecek yerin bir veya iki kere temizlenmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca parmakları çıtlatmanın, sağa sola veya göğe bakmanın ve hayvan resmi baskılı elbiseler ile namaz kılınmasının mekruh olduğunu da beyan etmektedir.¹⁸⁷

5. Cuma Namazı

Cuma namazının şehir ve büyük köylerde cemaatle kılınmasının farz olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre, belli bir cemaatin bulunmadığı mescitlerde cuma namazı kılınması caiz değildir ve cuma namazı, öğle namazının yerine geçmektedir. Cuma gününde alışveriş yapmanın haram olduğu vakit hakkında Muhammed Feyzullah şu hususları dile getirmiştir: Cuma günü zeval vaktinden sonra alışveriş yapmak haram olup namaz bittikten sonra alışverişe devam edilmesi caizdir. İmam minberdeyken cemaatin ona yönelmesi ve dikkatlice dinlenmesi gerekmektedir. İmam hutbe verirken cemaatin konuşması caiz değildir.¹⁸⁸ Şer'i mazereti bulunanların üzerine cuma namazı vacip olmayıp bu kimselerin öğle namazını şehirde veya şehir hükmünde olan bir yerde cemaatle kılmaları Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre mekruhtur.¹⁸⁹

İmam Muhammed'in zannî delille sabit olan tahrîmen mekruh, haramdır,¹⁹⁰ görüşüne binaenaleyh Muhammed Feyzullah'ın cuma günü zeval vaktinden sonra alışveriş yapma konusunda istimal ettiği haram kavramı tahrîmen mekruh kavramının yerinde kullanmış olması muhtemeldir. Çünkü Hanefi mezhebinin muteber görüşüne göre, cuma namazı farz olan kimseler için cuma vaktinde alışveriş ile meşgul olmaları tahrîmen mekruhtur.¹⁹¹

¹⁸⁷ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 17-18.

¹⁸⁸ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 335-336.

¹⁸⁹ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 18.

¹⁹⁰ Abdülhakim Afgânî, *Keşfü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1987), 22.

¹⁹¹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 2/220; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*, 2003, 3/38, 7/304.

6. Teravîh Namazı

Ramazân ayında teravîh namazının kadın erkek herkesin üzerine sünnet-i müekkedede olduğunu dile getiren Muhammed Feyzullah, teravîh namazının Ramazân orucuna tabî olmadığını ifade etmiştir. Şer'î bir ruhsattan dolayı oruç tutmayan kimseler üzerine de teravîh namazının sünnet olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yatsı namazı vakti devam ederken hayız veya nifastan temiz olan ya da yeni Müslüman olan kimseler üzerine de teravîh namazı sünnettir. Kılmayan kimseler müekked sünneti terk ederek sevabından mahrum kalmış olur.¹⁹²

Teravîh namazının vakti hakkında Muhammed Feyzullah, yatsı namazının başlamasıyla imsak vaktine kadar devam ettiğini, yatsı vakti girmeden kılınan teravîh namazının geçerli olmayacağını, tekrar eda edilmesinin vacip olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde müellif, yatsı namazın farzından önce kılınan teravîh namazının tekrar eda edilmesinin vacip olduğunu dile getirmiştir. Teravîh namazının vitir namazından önce kılınmasının efdal olduğunu ancak sonra kılınmasının da caiz olduğunu aktarmaktadır. Müellife göre, teravîh namazı 20 rekât olup ikişer rekât kılınması ve her dört rekâttan sonra yaklaşık dört rekât namaz kılınabilecek süre istirahat edilmesi müstehaptır. Ancak hiç istirahat edilmezse de bir günah yoktur. Bu zaman diliminde herhangi bir dua okunabilir, tesbih-tehlil yapılabilir ya da hiçbir şey okunmayabilir; ancak dört rekâttan sonra münacaat yapılmasının bir delili yoktur. Müellif, Ramazân ayı boyunca teravîh namazında bir hatim Kur'an okunmasının müstehap olduğunu ifade etmektedir.¹⁹³

7. Bayram Namazı ve Sünnetleri

Muhammed Feyzullah'a göre, bayram günü iki rekâtlık bayram namazı vacip olup Sübhaneke duası okunduktan sonra üç kere zevaid tekbirlerin getirilmesi ve her defasında ellerin kulak memesine kadar kaldırılması, ikinci rekâtta da yine üç zevaid tekbir getirilmesi vaciptir. Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, bayram namazı ve hutbesine müteakip toplu bir şekilde dua edilmesi şeriâtın delillerinden hiçbiriyile sabit değildir. Dolayısıyla toplu dua edilmesini zorunlu hale getirmek ve dua

¹⁹² Feyzullah, *Hediye-i Ramazân*, 26.

¹⁹³ Feyzullah, *Hediye-i Ramazân*, 27.

etmeyenleri kötölemek dalalettir. Aynı şekilde müellife göre, bayram namazından sonra örf haline gelmiş olan selamlaşma, tokalaşma ve sarılmanın hiçbir şer'i mükellefiyeti yoktur.¹⁹⁴

Muhammed Feyzullah, bayram namazının açık olan büyük meydanlarda toplanarak İslam'ın şanı izhar edilecek şekilde kılınmasının sünnet-i müekkede olduğunu ifade etmiştir. Müellifin aktardığına göre, Mescid-i Nebevî'de kılınan bir rekât namazın Mescid-i Harâm hariç diğer yerlerde kılınan namazlardan bin kat daha faziletli¹⁹⁵ olmasına rağmen Hz. Peygamber (sav), yağmurdan dolayı bir sefer hariç her zaman bayram namazını açık alanda kılmıştır. Cami veya küçük alanlarda bayram namazı kılmak sünnete aykırıdır ve tenzîhen mekrûhtur.¹⁹⁶

8. Teşrik Tekbirleri

Muhammed Feyzullah, Zilhicce ayının 9. günü sabah namazından başlayıp Zilhicce ayının 13. günü ikindi namazına kadar her farz namazdan sonra erkeklerin yüksek sesle, kadınların ise sessiz olarak birer defa teşrik tekbiri getirmesinin vacip olduğunu yazmaktadır. Müellifin bildirdiğine göre, bu günlerde kaza namazı kılan kimse üzerine de teşrik tekbiri getirmesi vaciptir. Ancak bu günlerden kazaya kalan namazları başka bir zamanda kaza ederken teşrik tekbiri getirilmez. Çünkü teşrik tekbirinin kazası yoktur. Kadınların yüksek sesle ve bir kereden fazla tekbir getirilmesi sünnete aykırıdır.¹⁹⁷

9. Cenaze Namazının Hükümü ve Kocasının Vefat Eden Kadının Durumu

Cenaze namazı farz-ı kifâye olup hiç kimse tarafından kılınmadığı takdirde Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre bu cenazeden haberdar olan herkes günahkâr olur. Ölü olarak doğan bebek yıkanır ve kefen giydirilir ancak cenaze namazı kılınmaz. Müellif, kocası vefat eden kadının dört ay on gün boyunca iddet

¹⁹⁴ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 30-31.

¹⁹⁵ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Fazlî's-salât, 1; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Hac, 94; İbn Mâce, *es-Sünen*, İkâmetü's-Salât, 195.

¹⁹⁶ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 32.

¹⁹⁷ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 9.

beklenmesi ve bu zaman diliminde ziynet eşyaları kullanmaması, gözlerine sürme çekmemesi, kına yakmaması, tarak kullanmaması, koku ve yağ sürmemesi ve kocasının evinde oturması gerektiğini ifade etmektedir. Muhammed Feyzullah'a göre, vefat eden kocasının evinde iddet bekleyen kadın, ihtiyacının bulunduğu durumlarda gündüz dışarı çıkabilir ancak evden çıkmaması esastır.¹⁹⁸

12. Namaz Terk Edilmesinin Hükümü

Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, namaz âkıl sahibi, ergenlik çağına erişmiş her Müslüman üzerine farz-ı ayndır. Dolayısıyla özürsüz, tembellik veya umursamazlıktan dolayı farz namazı terk eden kişi fasık olur ama kâfir olmaz.¹⁹⁹ Terk edilen namazlar daha sonra kaza edilir ve vaktinde kılınmadığı için Allah'a tövbe edilir. Çünkü farz ibadetleri terk etmek dinde uygun olmayan bir iştir. Yasak ve haram olanı yapmak büyük günahdır. Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, özürsüz farz ibadeti terk eden Müslüman büyük günah işlemiş olur ancak bu onu küfre götürmez. Bununla birlikte başkasını namaz kılmaktan alıkoymak büyük günahdır. Ancak eğer namazı inkâr etme niyetiyle başkasını namazdan alıkoysa bu apaçık bir küfri iştir ve bunu yapan kişi hemen kâfir olur.²⁰⁰

C. Oruç

Muhammed Feyzullah, teknolojik imkânlar ile hilâlin tespit edilmesinin muteber olup olmadığı konusunu ayrıntılı olarak ele almış ve bu amaçla iki eser ortaya koymuştur. O, hilalin ispatı için şahitler kadar şahitlerin sayısı ve vasfı da önemli olduğu için radyo, telgraf vb. aracılıyla elde edilen haberler muteber olmadığını söylemektedir.²⁰¹

1. Ramazan Hilâli

Muhammed Feyzullah, Şaban ayının 29. gününde Ramazan hilâlini aramanın vacip-i kifaye olduğunu belirterek, şayet hiçbir Müslüman Ramazan hilâlini

¹⁹⁸ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 19-21.

¹⁹⁹ Feyzullah, *Kabrin Bid'atı*, 55.

²⁰⁰ Feyzullah, *Kabrin Bid'atı*, 56-57.

²⁰¹ Feyzullah, *İsbâtü Rüyeti Hilali'l-'id ve'r-Ramazan*, 4.

aramazsa herkesin günahkâr olacağını ifade etmiştir.²⁰² Vacip-i kifaye kavramı Hanefi kaynaklarında geçmemekle birlikte müellifin ilk olarak kullandığını görmekteyiz. Ancak müellifin, Farz-ı kifaye yerine vacip-i kifaye terimi kullanması muhtemeldir. Ona göre, gökyüzünün bulutlu olduğu günde adil ve muttaki olan bir kişinin şahitliğiyle Ramazan hilâli sabit olmakla beraber aynı hava koşulları içerisinde Şevval hilâli için iki adil ve muttaki kişinin şahitliği gerekmektedir. Bununla birlikte eğer gökyüzü açık ise Ramazan ve iki bayram hilâllerinin sabit olması için ikiden fazla kişinin şahitliği gerekmektedir. Yalnızca bir yâda iki kişinin hilâli görmesiyle hilâl sabit olmayacaktır.²⁰³

Muhammed Feyzullah'a göre, yakın ya da uzak yerlerden Ramazan veya iki bayram hilâlinin görüldüğüne dair haberler şeriata uygun bir şekilde gelse bu haberlere itibar edilip Ramazan orucuna başlanması veya bayram yapılması herkes üzerine farzdır. Müellif, kaynağı belli olmayan telgraf, telefon, mektup, gazete, radyo ve televizyon haberlerinin şer'an muteber olmadığını ve ulemanın çoğunluğunun bu konuda hemfikir olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁴ Zira o, Şaban ayının 29. gününde Ramazan hilâlinin görülmemesi durumunda "Ramazan ayı başlamışsa Ramazan orucuna niyet ettim, Ramazan ayı başlamamışsa nafîle oruca niyet ettim" şeklinde niyet ederek o gün oruç tutulmasının tahrîmen mekruh olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁵

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Muhammed Feyzullah, yukarıda belirttiği şekilde şek günü oruç tutulmasının tahrîmen mekruh olduğunu ifade etmiştir. Hanefî mezhebin bazı kaynaklarında şek günü nafîle oruç dışında başka bir orucun niyetiyle oruç tutulmasının kerâhat olduğunu belirtilmiş ancak kerâhatın tenzihî ya da tahrîmi

²⁰² Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 21.

²⁰³ Feyzullah, *İzaletü'l-Habti ve'l-Heyman fi İsbati Rüyeti Hilali'l-aid ve Ramazan*, 3.

²⁰⁴ Feyzullah, *İzharu'l-İhtilal*, 27.

²⁰⁵ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 21-22.

olduğu net bir şekilde açıklanmamıştır.²⁰⁶ Fakat Hanefi literatüründe mutlak kerâhat lafzı ile tahrimi mekruh hükmünün ifade edildiği zikredilmektedir.²⁰⁷

Bazı kaynaklarında ise, bu hükmünü tenzihen mekruh manaya gelen kavramlarıyla açıklamıştır. Mesela, *Mebisûl* sahibi Serahsî, buradaki kerâhat hükmünü isâet kelimesiyle ifade etmiştir.²⁰⁸ *Fethu'l-Kadir*'de ise, şek günü nafîle oruç dışında başka bir oruç tutmasının hilâfu'l-evlâ olduğunu ifade edilerek buradaki kerahattan kasıt tenzihen mekruh olduğu dile getirilmiştir.²⁰⁹

2. Ramazan Orucunun Farzîyeti ve Sahih Olmasının Şartları

Âkil, bâliğ, hasta olmayan, mukim yani seferi olmayan ve şer'i olarak özür sayılan özürlerden biri kendisinde bulunmayan her Müslüman üzerine Ramazan orucu Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre farzdır.²¹⁰ Orucun sahih olması için niyet edilmesinin gerektiğini söyleyen Muhammed Feyzullah, sadece kalp ile niyet edilmesinin yeterli olacağını söylemektedir.²¹¹ Niyet etmeden gün boyu aç kalınsa bile orucun geçerli olmayacağını dile getirmiştir.²¹² Muhammed Feyzullah'a göre kalp ile oruca niyet edip dil ile de "Niyet ettim Allah rızası için yarınki Ramazan orucunu tutmaya" denmesi müstehaptır. Sahur yemeği yenip oruca niyet yapıldıktan sonra imsaktan önce tekrar yeme-içme ve cinsel ilişkiye girilmesinin caiz olduğunu belirten Muhammed Feyzullah, ayrıca genel olarak Müslümanların Ramazan ayı dışında sahur vaktinde yemek yeme geleneğine sahip olmadıkları için sahur yemeği yedikten sonra oruç için dil ile niyet yapılmazsa dahi sahur yemeğinin yenmesinin niyet yerine geçeceğini ve orucun sahih olacağını ifade etmektedir.²¹³

²⁰⁶ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 1/562-563.; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâbertî, *el-İnâye şerhü'l-Hidâye* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1970), 2/315; Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî Şürünbülâlî, *Nürü'l-izâh ve Necâtü'l-ervâh* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 129; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 3/346-347.

²⁰⁷ Selma Çakmak, *Hanefî Mezhebinde Mekruh Kavramı, Gelişimi ve Tenzihî-Tahrîmî Mekruh Ayrımı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010), 31.

²⁰⁸ Serahsî, *el-Mebisûl*, 3/63.

²⁰⁹ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethu'l-Kadir* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1970), 2/318.

²¹⁰ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 22.

²¹¹ Muhammed Feyzullah, "Niyet Kardan Dar Namaz", *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcîd* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1946), 33-34.

²¹² Feyzullah, *Niyeter Torika*, 6.

²¹³ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 23.

3. Sahur Yemeği

Muhammed Feyzullah, sahur yemeğini yemenin Hz. Peygamber'in (sav) sünneti olduğunu “Bizim orucumuzla Ehl-i kitabın orucunu ayıran (şey), sahur yemeğidir;²¹⁴ “sahur yemeği yiğın; Çünkü sahur yemeğinde bereket vardır.”²¹⁵ anlamındaki hadis-i şerifleri zikrederek dile getirmiş;²¹⁶ sünnetin yerine gelmesi için fazla yemenin gerekmediğini hatta bir bardak su içilse dahi sünnetin yerine getirilmiş olacağını söylemektedir. Müellif, sahur geç yapmanın müstehap olduğunu ancak imsaktan önce yeme-içmenin bitirilmesi gerektiğini aksi takdirde orucun bozulacağını beyan etmiştir. Bununla birlikte horoz sesinin imsakin belirleyicisi olmadığını, dolayısıyla imsaktan önce horoz sesi duyulsa dahi yeme-içmeye devam edilmesi müellife göre caizdir. Cünüp halindeyken abdest alınıp veya eller yıkanıp yemek pişirilirse kişinin kendisi veya başkaları bu yemekten yiyebilir, bu durum oruca hiçbir zarar vermez.²¹⁷

4. İftar'da Acele Edilmesi

Güneş batar batmaz orucu açmanın müstehap olduğunu ve gecikmenin günah olduğunu ifade etmesinin ardından Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamberden rivayet olunan “Oruç açmakta acele ettikleri sürece Müslümanlar hayır üzere yaşarlar;²¹⁸ İnsanlar iftarda acele ettikleri sürece dîn üstün gelecektir. Çünkü Yahudi ve Hıristiyanlar iftarı, yıldızların doğuşuna kadar geciktirirler.”²¹⁹ anlamındaki hadis-i şeriflerini zikrederek²²⁰ kendi döneminde Hint alt kıtasında özellikle kadınlar arasında iftar açma hakkında yaygın olan, güneş battıktan sonra hava karayınca kadar iftar için beklenmesi gerektiği şeklindeki yanlış düşüncenin şer'an doğru olmadığını ve bu davranışın ihtiyat kapsamına girmediğini dile getirmiştir. Müellif, iftar

²¹⁴ Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Sıyâm, 46.

عن عمرو بن العاص رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: فصل ما بين صيامنا وصيام أهل الكتاب، أكلة السحر.

²¹⁵ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Savm, 20; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Sıyâm, 45.

عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تسحروا؛ فإن في السحور بركة.

²¹⁶ Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 344.

²¹⁷ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 23.

²¹⁸ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Savm, 45; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Sıyâm, 48.

عن سهل بن سعد الساعدي رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لا يزال الناس بخير ما عجلوا الفطر.

²¹⁹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Savm, 20.

عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا يزال الدين ظاهرا ما عجل الناس الفطر، لأن اليهود، والنصارى يؤخرون.

²²⁰ Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 345.

konusunda acele edilip tam zamanında yapılmasını, ancak bulutlu günlerde biraz geç iftar açmanın müstehap olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Muhammed Feyzullah, hurma bulunduğu durumda hurma ile yoksa su ile oruç açmanın müstehap olduğunu ve iftar açarken şu duanın okunmasının da müstehap olduğunu ifade etmektedir.²²¹ "Allah'ım! Sadece senin için oruç tuttum ve senin verdiğin rızıkla orucumu açtım. Susuzluk gitti, damarlar nemlendi ve inşallah ecir hâsıl oldu."²²²

5. Orucun Mekruhları

Muhammed Feyzullah'a göre, gıybet etmek, yalan söz söylemek, sövmek, başkalarıyla alay etmek, söz taşımak, özürsüz cünüp kalmak, lüzumsuz herhangi bir şey çiğneyip atmak ve isteyerek tükürük birleştirip yutmak gibi hususlar oruçlu kimse için mekruhtur.²²³ Müellif, bunlardan herhangi birini yapan oruçlunun sevabının azalacağını söyleyip bu hükme delil olarak şu hadisleri aktarmaktadır: "Nice oruç tutan vardır ki, açlık ve susuzluktan başka bir şey elde etmez,"²²⁴ Her kim yalan söylemeyi ve yalanla amel etmeyi bırakmazsa, o kimsenin yemesini içmesini bırakmasına Allah'ın hiçbir ihtiyacı yoktur."²²⁵ Muhammed Feyzullah, günah bırakmadan tutulan orucun Allah'ın indiğinde makbul olmadığını ifade etmektedir.²²⁶

6. Orucu Bozan ve Bozmayan Haller

Muhammed Feyzullah, bir kimse bilerek bir şey yer veya içerse, kulaktan, burundan veya arkadan ilaç alırsa, bilerek cinsel ilişkiye girerse, oruçlu olduğunu bildiği halde mazmaza yaparken boğazına su kaçırsa, gece olduğunu zannederek imsaktan sonra yerse, güneşin battığını zannederek gündüz iftar açarsa ve isteyerek ağız dolusu kusarsa o kimsenin orucunun bozulduğunu ve kaza yapmasının vacip olduğunu ifade etmektedir. Ancak cinsel ilişkiye girilmesi durumunda veya yeme-

²²¹ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 23-24.

²²² Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Saym, 2358, 2357.

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أفطر قال : ذهب الظمُ وابتلَّت العروقُ وثبت الأجر إن شاء الله؛ عن معاذ بن زهرة أنه بلغه أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا أفطر قال اللهم لك صُمتٌ وعلى رزقك أفطرتُ .

²²³ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 347.

²²⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, Siyam, 21.

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رب صائم ليس له من صيامه إلا الجوع، ورب قائم ليس له من قيامه إلا السهر.

²²⁵ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Savm, 8.

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من لم يدع قول الزور والعمل به والجهل، فليس لله حاجة أن يدع طعامه وشرابه.

²²⁶ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 24-25.

içme durumlarında kaza ve keffaretin her ikisinin de vacip olduğunu söylemektedir.²²⁷

Muhammed Feyzullah, bir kimse oruçluyken sehven bir şey yer-içerse veya cinsel ilişkiye girerse, istemeden ağzına sinek veya böcek girerse, banyo yaparken kulağına su girerse, istemeden kusarsa, uykudayken ihtilam olursa, kusma kendiliğinden boğaza gelip tekrar mideye giderse, gözüne damla damlatırsa ve herhangi bir iğne yaptırırsa o kimsenin orucunun bozulmayacağını beyan etmektedir. Ayrıca müellife göre, oruçluyken saçta yağ sürülmesi, göze sürme sürülmesi, misvak kullanılması ve parfüm kullanılması caizdir. Müellife göre, oruçlu kimsenin mazmaza ve istinşak yaparken aşırıya kaçmaması gerekmektedir.²²⁸

7. Ramazan Orucu Tutmama Ruhsatı

Muhammed Feyzullah, aşağıda zikredilen sebeplerin oruç tutulmaması hususunda şer'i özür olarak kabul edildiğini beyan etmiştir: Oruç tutulursa hasta olma veya hasta olan kişinin hastalığının daha da artacağı korkusu varsa, emziren annenin sütü azalıp çocuk için ölüm tehlikesi oluşacaksa, hamile kadın oruç tuttuğu takdirde zarar göreceğinden korkarsa, kadınlarda hayız veya nifas durumu başlarsa, kişinin halsizliği artıp oruç tutamayacak hale gelirse, açlık veya susuzluk yükselip ölüm tehlikesi oluşursa, seferilik durumu vuku bulursa veya cihada çıkılırsa oruç tutmamanın ruhsatı vardır. Zikredilen özürler ortadan kalkınca tutulmayan oruçların kaza edilmesi vaciptir. Müellif, hayız ve nifas halindeyken tutulan oruçların geçerli olmayacağını ancak zikredilen diğer özürlerle birlikte tutulan oruçların geçerli olacağını belirtmiştir.²²⁹

Muhammed Feyzullah, yaşlılıktan dolayı oruç tutmaya güç yetiremeyen ve ilerleyen zamanlarda da güç bulacağı umudu olmayan kimsenin tutmadığı her orucun karşılığında bir fitre miktarınca fakirlere sadaka vermesinin vacip olduğunu beyan etmektedir. Bununla birlikte şifa bulma ihtimali bulunmayan hastalığa yakalanan ve

²²⁷ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 24.

²²⁸ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 25.

²²⁹ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 25.

oruç tutmaya güç yetiremeyen kimse için de aynı hükmü yanı tutulmayan her oruç için bir fitre miktarı sadaka verilmesinin gerektiğini ifade etmektedir.²³⁰

8. İ'tikâfın Çeşitleri ve Hükümleri

Muhammed Feyzullah, Ramazan ayının son on gününde i'tikâfa niyet ederek camide durmanın sünnet-i kifâye olduğunu ve cami sakinlerinden kimse i'tikâfa girmese o mahallede bulunan herkesi sünnet-i müekkedeyi terketmiş olacağını ifade etmiştir. Müellif, kadınların evde devamlı namaz kılınan yerde, evde devamlı namaz kılınan bir yer yoksa evin herhangi bir yerinde i'tikâfa girebileceğini beyan etmektedir.²³¹

Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, cami içerisinde hacet gidermek, abdest almak ve cünüplükten temizlenmek için bir yer bulunmazsa ve yemek getirmek için kimse bulunmazsa bunlar için i'tikâfta oturan kimsenin dışarı çıkması caizdir. Müellife göre, Hz. Peygamber (sav) Ramazan ayının son on günü çok fazla ibadet ile meşgul olduğu için i'tikâftayken nafil namaz kılmak, tesbih-tehlil okumak ve Kur'an okumak müstehaptır.²³²

Müellif, üç kısım i'tikâftan bahsetmektedir. Birincisi, sünnet-i müekkede ki bu Ramazan ayının son on gününün i'tikâfidir. İkincisi, vacip i'tikâf ki; bir kimse "Allah rızası için falanca gün i'tikâfa gireceğim" diye bir adakta bulunursa bu i'tikâf onun için vacip olur.²³³ Bu ikisinin dışında kalan tüm i'tikâflar nafil i'tikâflardır. Kendi döneminde yaygın olan kırk günlük i'tikâf hakkında Muhammed Feyzullah şöyle ifadeler kullanmaktadır: Kırk günlük i'tikâf nafil i'tikâfa dâhil olup yerine getiren kimse sevabını alır. Ancak önceden zaman belirleyip bir topluluğun bir araya gelerek bir camide kırk gün i'tikâfa girmesi, buna her sene aynı şekilde devam edilmesi ve böyle yapan kimsenin büyük sevaba nail olacağına inanması bidattir ve böyle i'tikâfa girmesi caiz değildir. Çünkü Kur'an ve sünnette böyle bir i'tikâf şekli ve faziletinin

²³⁰ Muhammed Feyzullah, *Hediye-i Ramazan* (Hathaceri: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 26.

²³¹ Feyzullah, *Defü'l-İ'tisaf fi Ahkamı'l-İtikaf*, 24.

²³² Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 28.

²³³ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/503.

beyanı bulunmamaktadır. Ancak her kimse herhangi bir zaman da sırf nafîle olarak kırk günlük i'tikâfa girerse bu caizdir.²³⁴

D. Zekât

Muhammed Feyzullah, zekât konusuna çok girmeyip sadece birkaç önemli husustan bahsetmektedir.

1. Zekâtın Farziyeti ve Zekâta Tabii Olan Mallar

İslam'ın üçüncü rüknü olan zekâtın farz olduğunu beyan eden Muhammed Feyzullah, bunu inkâr edenin kâfir olacağını aktarmaktadır. Havâic-i asliyye hariç nisap miktarı mala sahip olan her hür, âkil ve bâliğ Müslüman üzerine zekât, Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre farzdır. Zekâtın bir kimse üzerine farz olabilmesi için nisap miktarı mala sahip olduğu tarihin üzerinden bir kameri yılın geçmesi gerektiğini söyleyen Muhammed Feyzullah, İmam Ebu Hanife'ye göre köle, çocuk ve deli üzerine zekâtın farz olmadığını aktarmaktadır. Nisap miktarı mala sahip olan kimsenin borcu düşüldüğünde kişinin mal varlığı nisap miktarından aşağıda kalırsa bu kimse üzerine zekât farz değildir.²³⁵

Altın, gümüş ve kâğıt para, ticari mal ve sâime hayvan olmak üzere zekât malını üç kısma ayıran Muhammed Feyzullah'a göre, altın veya gümüş tek başına nisap miktarına ulaşmazsa birinin diğeri üzerine hamledilip kırkta birinin zekâtının verilmesi vaciptir. Ancak müellif, gümüş veya altın tek başına nisap miktarına ulaşmadığı durumunda bunlara ticaret malını eklenip eklenmediği konusunda bir görüş beyan etmemektedir. Muhammed Feyzullah, zekâta niyetin vacip olduğunu, niyet etmeden zekât verildiğinde geçerli olmayacağını ifade etmektedir. Ayrıca zekât verilirken ya da zekât malı diğeri mallardan ayrılırken de niyet edilmesinin caiz olduğunu beyan etmektedir.²³⁶

²³⁴ Feyzullah, *Defü'l-İ'tisaf fi Ahkamı'l-İtikaf*, 20.

²³⁵ Muhammed Feyzullah, *Makâlât-ı Müfti-i Âzam* (Hathacerî: Fezziye Kütüphanesi, ty.), 114.

²³⁶ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 22-23.

2. Fıtır Sadakasının Hükümü ve Fitre Olarak Verilebilecek Mallar

Üzerine zekât vacip olan veya havâic-i asliyye hariç nisap miktarı kadar malı olan kimseler üzerine fitrenin vacip olduğunu beyan eden Muhammed Feyzullah'a göre, kişinin kendisinin ve ergenlik çağına erişmemiş, malı bulunmayan çocuklarının fitresini vermesi de vaciptir.²³⁷ Ergenlik çağına erişmemiş çocukların malı bulunuyorsa fitrenin baba tarafından verilmesi vacip değildir ancak verilirse de caizdir. Kişinin hanımı hakkında da aynı hüküm geçerlidir.²³⁸

Muhammed Feyzullah'a göre, fıtır sadakasında ihtiyaten 2 kilogram buğday, buğday unu ya da bunun fiyatı veya bunun fiyatına denk gelen herhangi bir gıda verilmesi caizdir. Ancak uzak pazardaki fiyata göre veya köyde olanlar için şehirdeki fiyata göre para verilmesi caiz değildir. Kendi buldukları beldedeki fiyat üzerinde vermeleri gerekir. Havâic-i Asliyye hariç nisap miktarı kadar malı olmayan kimselere fıtır sadakası verilebilir. Bir kişiye bir fıtır sadakası verilebileceği gibi bir fitreden az ya da fazla da verilebilir. Nitekim fitrenin ilim tahsil eden talebelere verilmesi daha faziletlidir.²³⁹

E. KURBAN

1. Kurban Kesmenin Hükümü

Muhammed Feyzullah, havâic-i asliyye dışında nisap miktarınca malı bulunan kimselerin üzerine kurban kesmenin vacip olduğunu ifade etmiştir. İmam Muhammed eş-Şeybânî'den (ö. 189/805) gelen bir rivayete göre nisap miktarınca malı bulunup zor durumda kalan kimseler için kurban kesmemenin de caiz olduğunu aktarmaktadır. Zilhicce ayının 10. gününden 12. gününün güneşi batana kadar kurban kesmenin caiz olduğunu, kurban bayramının birinci gününde kesilmesinin ise daha faziletli olacağını söylemektedir.²⁴⁰

²³⁷ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 359.

²³⁸ Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 24.

²³⁹ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 30.

²⁴⁰ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 4.

Muhammed Feyzullah, kurban hayvanını kurban kesmesi vacip olan kimsenin kendi elleriyle kesmesinin faziletli olduğunu ve keserken sadece besleme okumasının yeterli olacağını beyan etmektedir. Müellif, kurbanı kesen kişinin diğer duaları ve ayetleri okumasının vacip olmayıp müstehap olduğunu söylemiştir.²⁴¹ Zira kişinin kalbinden niyet etmesinin yeterli olacağını belirtmekle beraber, hayvan kesilirken ortakların hazır bulunmalarının veya isimlerinin zikredilmesinin vacip olmadığını ifade etmiştir.²⁴²

Muhammed Feyzullah'a göre, üzerine kurban kesmesi vacip olduğu halde bayram günlerinde kurban kesmeyen kişi için bir yaşını doldurmuş bir keçi, koyun kesmesi ya da bunun fiyatını tasadduk etmesi vaciptir. Bu etten kendisi faydalanamaz, tamamen fakirlerin hakkıdır. Yedi kişi ortak olunabilen bir hayvanda bir kişinin en az bir hisse alması gerekmektedir. Fakat bir hisse alındıktan sonra yarım hisse yahut çeyrek hisse vefat eden anne-baba, Hz. Peygamber (sav) veya başkasının adına alınabilir.²⁴³ Kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla müellifin "bir hisse alındıktan sonra yarım hisse yahut çeyrek hisse alınabilir" görüşü Hanefi kaynaklarda geçmemektedir.²⁴⁴ Zira Muhammed Feyzullah, konuyu delillendirmek için hiçbir delil aktarmamaktadır.

Müellif, vefat eden kişi kurban kesmek için vasiyet ederse mirasçıların bu vasiyeti yerine getirerek kurbanı kesmelerinin ve eti tasadduk etmelerinin vacip olduğunu beyan etmiştir. Ancak vasiyet olmadan vefat eden kişinin mirasçıları tarafından nafîle olarak kesilen kurbanın etinin hükmü hayatta olan kişinin kurbanının hükmüne tabidir.²⁴⁵ Vefat eden kişinin kurbanı hayatta olan kişinin kurbanı ile kesilebilir. Aynı şekilde vacip olan kurban ile akika²⁴⁶ kurbanının da birlikte kesilmesi caizdir.²⁴⁷

²⁴¹ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 5.

²⁴² Feyzullah, *Risale-i Râh-ı Nacet*, 28.

²⁴³ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 9.

²⁴⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/12; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2019, 6/422-24; Kâsânî, *Bedâ'î u 'ş-şanâ'î*, 6/305-7.

²⁴⁵ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 8.

²⁴⁶ Yeni doğan çocuk için şükür amacıyla kesilen kurbana "akika" adı verilir.

²⁴⁷ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 6.

2. Kurbanda Ortaklık

Muhammed Feyzullah, keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanları ancak tek kişinin kurban etmesinin, dana, manda ve deve gibi büyükbaş hayvanları ise en fazla yedi kişinin kurban etmesinin caiz olduğunu belirtmektedir. Ancak keçi ve koyunun en az bir yaşında, dana ve mandanın en az iki yaşında, devenin ise en az beş yaşında olması gerekmektedir. Zira bu hayvanlar dışında başka hayvanın kurban edilmesi caiz değildir.²⁴⁸

3. Kurban Edilecek Hayvanın Özellikleri

Muhammed Feyzullah, kurban edilecek hayvanın iki ya da bir gözünün tamamının kör olması durumunda, herhangi bir gözünün üçte biri ya da daha fazlası görmüyorsa, kulak ya da kuyruk hiç yoksa, kulak ya da kuyruğun üçte biri yahut daha fazlası kesik olursa böyle bir hayvanın kurban edilmesinin caiz olmadığını söylemektedir.²⁴⁹ Aynı şekilde üç ayak üstünde topallayarak yürüyen ve diğer ayakla yürüyemeyen hayvanın kurban edilmesi de caiz değildir. Ancak diğer ayak üstünde az da olsa dayanarak yürüyorsa bu hayvanı kurban etmek caizdir.²⁵⁰

Müellife göre, hiç dişi olmayan ya da dişlerinin çoğu olmayan hayvanın kurban edilmesi caiz değildir. İmam Ebu Yusuf'tan gelen bir rivayete göre, ot yiyebilecek şekilde birkaç dişi olan hayvanların kurban edilmesinin²⁵¹ ve İmam Kâsânî'nin *Bedâ'i'u's-şanâ'i*'de ifade ettiğine göre, dişi hiç olmadığı takdirde ot yiyebilen hayvanların kurban edilmesinin caizdir.²⁵² Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, Hanefi fakihlerin çoğu bu görüşü sahih görmemiş, dolayısıyla ihtiyaten bu hayvanları kurban etmekten uzak durulmasının gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁵³ Bunların yanı sıra boynuzu kökünden çıkan hayvanın da kurban edilmesi caiz değildir. Ancak boynuzda başka sıkıntılar varsa bu, hayvanın kurban edilmesine mani değildir.²⁵⁴

²⁴⁸ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 6.

²⁴⁹ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/198.

²⁵⁰ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 6.

²⁵¹ Mergînânî, *el-Hidâye*, 2019, 6/433.

²⁵² Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, 6/315.

²⁵³ Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 12/41-42.

²⁵⁴ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 7.

Muhammed Feyzullah'a göre, gebe hayvanın kurban olarak kesilmesi de uygun olmamakla birlikte kesildiği takdirde kurban geçerli olur. Yavrusu sağ çıkarsa kesilip etinin sadaka olarak verilmesi vaciptir. Ancak bu yavrunun etini kurban sahibi yiyemez.²⁵⁵

4. Kurban Kesmekle Yükümlü Olanlar

Muhammed Feyzullah, kurban kesmenin sadece nisap miktarı mala sahip kimseler üzerine vacip olduğunu, nisap miktarı mala sahip olan kişinin nisap miktarı mala sahip olmayan eşi ve çocukları adına kurban kesmesinin vacip olmadığını söylemektedir. Ancak bunlar adına da kurban kesmesi iyidir. Kişinin hanımı ve ergenlik çağına erişmiş çocukları nisap miktarı mala sahip olurlarsa kendileri tarafından kurban kesilmesi vacip olur. Ancak ergenlik çağına erişmemiş çocukların nisap miktarı mala sahip olmaları durumunda kurban kesmeleri veya onlar adına kurban kesilmesi vacip değildir.²⁵⁶

5. Kurban Eti ve Derisinin Hükümü

Muhammed Feyzullah, kurbanda ortaklar aynı aileden olmazsa kurban etinin ortaklar arasında tartılarak pay edilmesinin gerektiğini açıklamakla birlikte ortaklar razı olsalar dahi tartmadan kurban etinin pay edilmesinin caiz olmadığını beyan etmiştir. Kurban etinden kurban sahibi faydalanabilir, zengin yahut fakir herkese sadaka olarak verebilir. Et ihtiyacı fazla ise eti hiç sadaka olarak vermemesi de caizdir. Ancak kurban etinin üçten birini sadaka olarak verilmesi müstehaptır.²⁵⁷

Müellife göre, kurban olarak kesilen hayvanın derisinin sadaka olarak verilmesi müstehap olup satılması mekruhtur. Ancak kurban derisi satıldığı takdirde parasının fakirlere tasadduk edilmesi vaciptir. Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, kurban derisinin parasının cami veya medrese yapımı ya da onarımı için verilmesi, hocalara maaş olarak verilmesi veya yol, köprü gibi diğer sosyal faaliyetlerde kullanılması caiz değildir. Aynı şekilde kurban etinin veya derisinin

²⁵⁵ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 9.

²⁵⁶ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 5-6.

²⁵⁷ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 8.

herhangi bir çalışmanın karşılığı olarak verilmesi de caiz değildir.²⁵⁸ Dolayısıyla kurban kesiminde yardım eden kimseye bu yardımı karşılığında ücret yerine kurban etinden tasadduk ederken biraz fazla verilmesi caiz değildir. Muhammed Feyzullah, Kurban etinin ilim tahsil eden talebelere tasadduk edilmesi başkalarına verilmesinden daha faziletli olduğunu ifade etmektedir. Bunların yanı sıra deri parasının bir kimseye borç verilmesi veya bu parayı kurban sahibinin harcaması haramdır. Harcadığı durumda aynı miktarda parayı tasadduk etmesi vacip olup sattığı derinin aynını tasadduk edemediği için günahkâr olur.²⁵⁹

Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, kurban sahibi, yemek veya gıda karşılığında evinde çalışanlara kurban eti yedirdiği ya da verdiği takdirde bu et maaş gibi değerlendirilebileceğinden caiz olmayacaktır. Ancak hediye olarak kurban eti yedirmek veya vermek isterse o zaman maaş karşılığında diğer zamanlarda verdiği gıdayı önce verip daha sonra kurban eti yedirebilir veya verebilir.²⁶⁰

6. Seferinin Kurban Kesmesi

Muhammed Feyzullah'a göre seferde olan kişi üzerine kurban kesmek vacip olmadığı için Zilhicce ayının 12. gününün güneşi battıktan sonra eve dönen kimse için kurbanın kazası yoktur. Ancak Zilhicce ayının 12. gününün güneşi batmadan eve dönen kimseler için kurban kesmeleri vaciptir. Aynı şekilde Zilhicce ayının 12. gününün güneşi batmadan önce nisap miktarı mal varlığa sahip olan kimseler üzerine de kurban kesmeleri de vaciptir.²⁶¹

7. Kaybolan Kurban Hayvanın Hükümü

Muhammed Feyzullah, kurban kesmesi vacip olmayan kimsenin kurban için aldığı hayvan kaybolursa bu kişinin aynı cinsten bir hayvan alıp kurban kesmesinin vacip olmadığını ifade etmektedir. Ancak kaybolan hayvan Zilhicce ayının 12. gününün güneşi batmadan önce bulunursa kurbanı kesmesinin vacip olduğunu, bu hayvanın etinden kendisinin de faydalanabileceğini söylemektedir. Bununla birlikte

²⁵⁸ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 6.

²⁵⁹ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/220.

²⁶⁰ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 7.

²⁶¹ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 5.

kaybolan hayvan bu zaman diliminden sonra bulunursa onu kesip tasadduk etmesi vacip olur ve kişinin kendisi bu hayvanın etinden yiyemez.²⁶²

Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre, kurban kesmesi vacip olan kimse kurban hayvanını satın aldıktan sonra bu hayvan kaybolur veya ölürse bunun üzerine başka bir hayvan alıp kesmesi vacip olur. Kaybolan hayvan bayram günleri içerisinde bulunursa ikisinden birisinin kurban edilmesi yeterlidir. Nitekim bu hayvanların birini kestikten sonra diğerini kesmesi veya sadaka olarak vermesi vacip değildir.²⁶³

8. Birinin Ta'zimi İçin Hayvan Kesmenin Hükümü

Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, hayvan kesilirken Allah'ın isminin zikredilmesiyle birlikte başka birinin ismi anılırsa hayvan ölü, leş hükmüne girer, necis olur. Bu sebeple hayvanın eti haram olur. Hatta müellif bu hayvanın ölü hayvanlardan daha necis olduğunu söylemektedir. Çünkü şirkin necaseti bu hayvanın her yerine sirayet etmiştir. Hâlbuki ölü hayvana hiç şirk bulaşmamıştır.²⁶⁴ Müellifin naklettiğine göre, bir Müslüman, Allah dışında başkasının yakınlığını kazanmak için hayvan keserse bu kişi dinden çıkmış olur (mürted olur) ve hayvanı da mürted kişinin kestiği hayvanın hükmüne girer yani haram olur. Müellif, bu konuda İslam âlimlerinin hemfikir olduğunu söylemektedir.²⁶⁵

Muhammed Feyzullah, büyüklerin gelişi üzerine onları ta'zim etmek için kesilen hayvanların da haram olduğunu aktarmaktadır. Çünkü kesilirken Allah'ın ismi anılmasına rağmen bu hayvan Allah'tan başkası için kesilmiştir.

Bu hayvan kesiminin misafirlerin ziyafeti için kesilen hayvanların durumu farklı olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah, bunu diğerinin üzerine kıyas etmek doğru olmadığını ifade etmektedir. Çünkü müllife göre, misafirler için kesilen hayvanların sadece eti ikram edilerek misafirleri şereflendirmek ve mutlu etmek amaçlanır; hayvanı keserek veya kan akıtarak ta'zim etmek amaçlanmamaktadır.

²⁶² Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 5.

²⁶³ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 5.

²⁶⁴ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 5.

²⁶⁵ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 31.

Muhammed Feyzullah, yukarıda zikredilen kesim ile Allah'tan başkasını ta'zim etmek üzere yapılan kesim işleminin şirk içeren bir işlem olduğunu dolayısıyla etinin de haram olduğunu ifade etmektedir. Müellif, böyle işlemleri Yahudi, Hristiyan ve müşriklerin yaptıklarını ve bunun kişiyi sırât-ı müstakîm çizgisinden saptıracağını belirtmiştir.²⁶⁶

9. Allah Dışında Başkaları Adına Adakta Bulunmasının Hükmü

Muhammed Feyzullah, adağın sadece Allah için yapılabileceğini ve Allah dışında başka hiç kimse için yapılmasının caiz olmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla teberrüken veya bir hacet için evliya mezarlarına adakta bulunmak caiz değildir.²⁶⁷ Müellif konuyu delillendirmek için Hanefî mezhebinin muteber eserlerinden olan *Dürrü'l-muhtâr* ve *Reddü'l-muhtar*'dan delil getirerek konuyu izah etmeye çalışmıştır.²⁶⁸ Bu konuda Hanefî fakihî Haskefi'nin (ö. 1088/1677) *Dürrü'l-muhtâr*'da şöyle ifade ettiğini nakletmektedir: "İnsanlar tarafından vefat edenlerin adına adak adamak ve evliyaların yakınlığını kazanmak için onların mezarlarına para, mum, yağ gibi şeyler bırakmak batıl ve haramdır. Bu konuda icma mevcuttur."²⁶⁹

Müellif, yine konuyla alakalı son dönem Hanefî fakihlerinden olan İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) şöyle yazdığını aktarmaktadır:²⁷⁰ "Bu adakların batıl ve haram olmasının sebepleri şunlardır: Birincisi, bu adaklar mahlûk yanı Allah'tan başkasının adına adanmaktadır. Hâlbuki mahlûk için adakta bulunmak caiz değildir. Çünkü adak bir ibadettir ve hiçbir ibadet kul için yapılmaz. İkincisi, adına adakta bulunulan kişi ölüdür ve ölü kişi için mülkiyet sabit olmaz. Üçüncüsü ise, adakta bulunarak Allah dışında başkasının yani ölü bir insanın bir hacet giderebileceği düşünülüyorsa bu düşünce küfre götürür."²⁷¹

²⁶⁶ Feyzullah, *Münkirâtü'l-kübür*, 6.

²⁶⁷ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 25, 27.

²⁶⁸ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 13.

²⁶⁹ Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 151-52.

²⁷⁰ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 13.

²⁷¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*, 3/427.

F. İBADET İLE ALAKALI DİĞER KONULARI

Muhammed Feyzullah'ın yaşadığı dönemde baş gösteren şirk, bid'at ve çeşitli hurafelere karşı birkaç eser kaleme almıştır. Hatta mubah veya müstehap olan bazı ameller üzerinde insanların ısrar etmesinin ve bunların vacip olarak algılanmasının önüne geçmek için delillerle çeşitli makale ortaya koymuştur. Müftülük görevi üstlenirken ona yönelten bazı sorularına ayrıntılı olarak cevap vermiştir. Bazı fetvalar o kadar uzun ki her bir fetva ayrı ayrı kitap halinde basılmıştır. Bu meselelerden bazılarını burada zikredeceğiz.

1. Niyetin Arapça Yapılmasının Hükümü

Namaza başlanması için niyet edilmesinin farz olduğunu dile getiren Muhammed Feyzullah, niyet olmaksızın namazın sahih olmayacağını söylemektedir. Ona göre, niyetin anlamı, sadece kişinin kalbiyle irade etmesidir. Şöyle ki kişinin namaza başlarken ihlas ile sadece Allah için namaz kılmaya niyet etmesidir. Kalbinde niyet olmadığı halde ağızyla bir şeyin söylemesine bir itibar yoktur.²⁷² Muhammed Feyzullah, kalp ile niyet edilip dil ile telaffuz edilmezse veya kalpteki niyetten başka bir şey dil ile telaffuz edilirse bir sakınca olmayacağını dile getirmiştir. Niyetin dil ile telaffuzunun namazın bir şartı olmadığını ve yüksek sesle söylenmesinin şeriata aykırı olduğuna dikkat çekmiştir.²⁷³

Muhammed Feyzullah, kalp ile niyet etmekle beraber dil ile telaffuz etme konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunduğunu, bazı selef âlimlerinin bunu bid'at olarak isimlendirdiğini söylemektedir. Müellif, bu konuda Hz. Peygamber (sav), sahabe ve tâbiünden sahih veya zayıf hiçbir haberin sabit olmadığını, niyetin ağız ile “falan namazı kılıyorum” şeklinde telaffuz edilmediğini ve sadece tekbir getirildiğini dile getirmiştir.²⁷⁴ Ayrıca *Sünen-i İbn Mâce*'nin haşiyesinde namaza başlarken niyeti dil ile telaffuz etmekten uzak durulmasının ifade edildiğini aktarmaktadır. Müellif, *Sünen-i İbn Mâce*'nin hangi haşiyesi olduğunu belirtmemekle beraber biz de araştırma sonucunda bunun kaynağını bulamadık.

²⁷² Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 33-34.

²⁷³ Feyzullah, *Niyeter Torika*, 6.

²⁷⁴ Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 34.

Müellif, *Dürri'l-muhtâr*'da niyeti dil ile telaffuz etmenin müstehap olduğunu ve bazı âlimlere göre bunun sünnet olduğunu ifade eden görüşü de aktarmaktadır. Aynı şekilde *Reddü'l-Muhtar*'da niyeti dil ile telaffuz etmenin bid'at-ı hasene olarak nitelendirildiğini de söylemektedir.²⁷⁵ Müellif, *el-Mebsut*, *el-Hidâye* ve *el-Kafl* müelliflerinin, kalple niyet etmekle beraber dil ile telaffuz etmeye de güzel dediklerini aktarmaktadır.²⁷⁶

Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, dil ile telaffuzun güzel olmasının sebebi, kalpte niyet edilen şeyin dil ile telaffuz edildiği takdirde bu niyetin daha kavi olmasıdır.²⁷⁷ Çünkü bu durumda kalp ile dil birleşmiş olur. Ancak kalbin niyeti dil ile birleşince kalpte bir tesir bırakmazsa o zaman dil ile telaffuzun bir anlamının kalmadığını söylemektedir.²⁷⁸ Çünkü niyetin dil ile telaffuz edildiğine dair Hz. Peygamber (sav) ve hiçbir sahabeden sahih veya zayıf bir rivayetin bulunmadığını ve namaza başlarken onların sadece tekbir getirdiklerini dile getirerek dil ile telaffuz edilen kelimelerin anlamı aşikâr olduğu durumda ancak kalpteki niyeti güçlendirebileceğini ve tesir bırakacağını bu sebepten ötürü de niyeti dil ile telaffuz etmenin müstehap olduğunu beyan etmiştir. Bundan dolayı anadil ile niyet edildiği zaman bu amaca ulaşılabilir. Ancak arapça veya başka bir dilde yapıldığında bu amaç gerçekleşemez.²⁷⁹

Muhammed Feyzullah, kişinin Arapça kelimeleri telaffuz etmekte zorlanmasına rağmen Arapça niyet etmeye ısrar etmesinin bid'at ve tahrimen mekruh olduğunu belirtmektedir. Çünkü müellif, Resûlullah (sav) ve sahabelerden sabit olmayan bir şeyin ibadet olarak yapılıp o şeyden sevap kazanılmasının beklenmesinin o işi bid'ata dönüştüreceğini ve tahrimen mekruh olacağını ifade etmektedir.²⁸⁰

²⁷⁵ Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 35.

²⁷⁶ Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 36.

²⁷⁷ Feyzullah, *Hükümü'l-ahvâl ve'l-mevâcid*, 33.

²⁷⁸ Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 37.

²⁷⁹ Feyzullah, *Niyeter Torika*, 7.

²⁸⁰ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 11.

Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen, “Ameller niyetlere göredir”²⁸¹ hadis-i şerifine dikkat çekerek niyetin sahih ve sadece Allah için olmadıktan sonra hiçbir ibadetin kabul olmayacağını hatta sevap yerine günah kazandıracağını söylemektedir.²⁸² Müellif ayrıca, “Kıyamet günü hesabı ilk görülecek kişi, şehit düşmüş bir kimse olup huzura getirilir. Allah Teâlâ ona verdiği nimetleri hatırlatır, o da hatırlar ve bunlara kavuştuğunu itiraf eder. Cenâb-ı Hak: Peki, bunlara karşılık ne yaptın? buyurur. Şehit düşünceye kadar senin uğrunda cihad ettim, diye cevap verir. Yalan söylüyorsun. Sen, "babayiğit adam" desinler diye savaştın, o da denildi, buyurur. Sonra emrolunur da o kişi yüzüstü cehenneme atılır...”²⁸³ anlamındaki hadis-i şerifi getirip niyetin sahih ve sadece Allah için olması gerektiğine vurgu yapmıştır.²⁸⁴

Müteahhirûn fakihlere göre, anadilde niyetin dil ile telaffuz edilmesinin müstehap olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah, Arapça niyet etmenin bir faziletinin olmadığını beyan etmiştir.²⁸⁵ Müellifin bu görüşlerini Hanefî âlimlerin konuyla alakalı görüşleri de desteklemektedir.²⁸⁶

2. Allah'tan Başkasına Secde Etmenin Hükümü

Muhammed Feyzullah, Allah'tan başkasına secde etmenin haram ve büyük günah olduğunu ancak ibadet niyetiyle olursa küfür olduğunu ifade etmiştir. Müellifin belirttiğine göre, cahil insanların pir veya şeyhlerin önünde ettiği secdeler şüphesiz haramdır. İster kıbleye yönelerek yapılsın ister başka tarafa yönelerek; bu secdeyle maksat Allah'a secde etmek olsa dahi Allah'tan başkasına yapılan secdenin

²⁸¹ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Bedü'l-Vahy, 1; Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, İmare, 155; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2010), Talak, 11.

عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «إنما الأعمال بالنيات...

²⁸² Feyzullah, *Tahsinü'n-niyeti*, 2.

²⁸³ Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, İmare, 152.

²⁸⁴ Feyzullah, *Niyeter Torika*, 8-9.

²⁸⁵ Feyzullah, “Niyet Kardan Dar Namaz”, 37.

²⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 1989, 1/10-11; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Medine: Darü's-sirâc, 2019), 1/435; Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002), 59; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dîmaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Riyad: Darü 'Alimi'l-Kütüb, 2003), 2/91-92.

her türlü s haramdır.²⁸⁷ Zira ibadet niyetiyle Allah'tan başkasına secde eden kimse kâfir olur. Çünkü Allah dışında hiç kimse için alnın yere değmesi caiz değildir.²⁸⁸

Müellif, konuyla alakalı birkaç delil zikretmektedir. Muhammed Feyzullah, İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) öğrencisi, İkrime'nin (ö. 105/723) "(De ki: "Ey Ehl-i kitap!) Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarına rab edinmesin."²⁸⁹ mealindeki ayet-i kerimenin tefsirinde "bunun anlamı, insanların birinin diğerine secde etmesidir."²⁹⁰ şeklinde tefsir ettiğini aktarmaktadır.²⁹¹

3. Üç Mescid Hariç Başka Yerlere Sefere Çıkmanın Hükmi

Muhammed Feyzullah, "Üç mescidden başkasına yolculuk edilmez. Mescid-i Haram, Benim bu mescidim ve Mescid-i Aksâ."²⁹² anlamındaki hadis-i şerifi aktarıp hadiste zikredilen üç mescid dışında başka bir yere, bir evliyanın mezarına gitmenin faziletli ve bereketli olduğunu düşünerek ancak başka bir mescide daha fazla sevap umarak gitmenin caiz olmadığını ifade etmiştir. Müellifin bildirdiğine göre, zikredilen üç mescid haricindeki diğer mescidlerde kılınan namazların sevap bakımından hiçbir farkı yoktur. Zira câhiliye müşriklerinin adetleri böyle olduğu için Hz. Peygamber (sav) bunu yasaklamıştır.²⁹³

Fazla sevabın beklentisi olmadan cami veya tarihi yerlere yapılan seferler ile ilim tahsili ve ana-baba ziyareti için yapılan seferler bu hükmün kapsamı dâhil olmadığını söyleyen Muhammed Feyzullah, bu gibi seferlerin maksadı ta'zim veya teberrük olmadığını ifade etmektedir. Özetle müellife göre, bu ikisi arasında büyük bir fark vardır. Birini diğerinin üzerine kıyaslamak mümkün değildir. Birincisi ta'zim, teberrük ve daha fazla sevap ummak bakımından caiz değildir. İkincisi ise

²⁸⁷ Feyzullah, *Ahkâmü 's-sima' ve 's-secdeti 't-tahiyye*, 5-6.

²⁸⁸ Muhammed Feyzullah, *Kabrin Bid'atu*, çev. Yusuf İslamabadi (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 59.

²⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/64.

وَلَا يَتَّخِذُ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ.

²⁹⁰ Süyüti, *ed-Dürrü 'l-Mensûr fit-Tefsîr bil-Me'sûr*, 2/235.

²⁹¹ Feyzullah, *Ahkâmü 's-sima' ve 's-secdeti 't-tahiyye*, 5; Feyzullah, *Kabrin Bid'atu*, 60.

²⁹² Buhârî, *Câmiu 's-Sahih*, Enbiyâ, 8; Müslim, *el-Câmiu 's-sahih*, Mesâcid, 2.

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول صلى الله عليه وسلم، ومسجد الأقصى.

²⁹³ Feyzullah, *Münkirati 'l-Kübür*, 8.

ibret alınması, ilim tahsili ve ana-baba ziyareti için yolculuk yapmaktır ki bu da caizdir.²⁹⁴

Muhammed Feyzullah, başka mescidlere fazla sevap umarak yolculuk yapmanın zikredilen üç mescidin onurunu korumak için yasaklandığını belirtmekle beraber evliyanın mezarlarına ve diğer yerlere yolculuk yapmanın hükmü konusunda âlimlerin farklı görüşte olduğunu söylemektedir. Hadisin zâhirine bakarak bazı âlimler zikredilen üç mescid dışında başka bir yere yolculuk yapmanın haram olduğunu aktarmaktadır. Müellife göre, bu hadisin yasağı, zikredilen üç mescid dışında tüm cami, evliya mezarları ve faziletli olarak bilenen yerleri kapsamaktadır. Dolayısıyla fazla sevap ve teberrük için bu yerlere yolculuk yapmak haram olur ancak böyle bir niyeti olmaksızın yapılan yolculukta hiçbir sakıncası yoktur.²⁹⁵

4. Kabir Ziyaret Ettirilmesinin Hükümü

Muhammed Feyzullah, “Kabirleri ziyaret etmenizi yasaklamıştım. Ama artık ziyaret edebilirsiniz. Çünkü kabir ziyareti size ahireti hatırlatır.”²⁹⁶ "Ey Mü'minler diyarı size selâm olsun! Size yarın verileceği vaad olunan şey verilmiştir. Sizler bekletilmedesiniz. İnşallah biz de size katılacağız. Allah'ım! Bakî'-ı Garkat'da yatanlara mağfiret buyur."²⁹⁷ anlamındaki hadisleri aktararak kabir ziyaretinin, ölüler için mağfiret dilemenin²⁹⁸ ve onlar için bazı ibadetlerin yapılabileceğinin caiz olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁹ Müellif, kişinin yakınlarının kabrini veya herhangi birinin kabrini kendi isteğiyle ziyaret edebileceğini, kabirde yatanlar için Kur'an okuyup onların ruhlarına hediye edebileceğini söylemektedir. Ancak ücret karşılığında kabir ziyaret ettirilmesinin caiz olmadığını bilakis böyle yapan kişinin günah işlemiş olacağını beyan etmiştir.³⁰⁰ Çünkü Kur'an ve sünnet de buna dair

²⁹⁴ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/479.

²⁹⁵ Feyzullah, *Münkirâtü 'l-kubûr*, 9-11.

²⁹⁶ Müslim, *el-Câmiu 's-sahîh*, Cenâiz, 106.

عن بريدة قال قال رسول الله ﷺ: كنت نهيتكم عن زيارة القبور إلا فزوروها فإنها تذكر الآخرة.

²⁹⁷ Müslim, Cenâiz, 104; İbn Mâce, *es-Sünen*, Cenâiz, 36.

عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلَّمَا كَانَتْ لَيْلَتَهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْرُجُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى الْبَقِيعِ فَيَقُولُ السَّلَامَ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَإِنَّا وَإِيَّاكُمْ مَتَوَاعِدُونَ غَدًا أَوْ مَوَاكِلُونَ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَآخِقُونَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ الْبَقِيعِ الْغَرَقَدِ.

²⁹⁸ Feyzullah, *Feyzü 'l-Kelâm*, 395.

²⁹⁹ Feyzullah, *Münkirati 'l-Kübür*, 3-4.

³⁰⁰ Feyzullah, *Ümdetü 'l-Akvâl fî Reddi ma fî Ahseni 'l-Makal*, 4.

hiçbir delili yoktur. Zira hadis de "ziyaret edin" şeklinde kabir ziyareti yapmanın teşviki bulunmakla birlikte "kabir ziyaret ettirin" şeklinde hiçbir lafız geçmemektedir.³⁰¹

5. Ravza-i Mutahhara'yı Ziyaret Edilmesinin Hükümü

Muhammed Feyzullah, "Kabrimi bayram yeri haline çevirmeyiniz. Bana salâtü selâm getiriniz. Zira nerede olursanız olun sizin salâtü selâmınız bana ulaşır."³⁰² "Allah'ım, kabrimi ibâdet edilen bir put kılma. Nebilerinin kabirlerini mescidler haline getiren bir kavme Allah'ın öfkesi artmıştır."³⁰³ anlamındaki hadisleri aktararak Hz. Peygamber'in (sav) kabrini ziyaret etmenin faziletini ifade etmekle beraber³⁰⁴ Hz. Peygamber'in (sav) kabri dâhil olmak üzere hiçbir kabrin ziyareti için önceden gün, saat belirlenip bayram gibi şenlenerek toplu olarak ziyaret edilmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir. Yahudi ve Hristiyanlar böyle yaptığı için onların kalbi katılmıştır. Aynı şekilde müşriklerin durumu da böyledir. Zira kabir ziyareti öğüt almak ve ahireti hatırlamanın bir yoludur.³⁰⁵

Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamber'in (sav) kabrinin ziyaretinin çok faziletli bir fiil olduğunu açıklamaktadır. Müslümanlar üzerine Ravza-i Mutahhara'nın ziyareti müstehap olup mal sahibi kimseler üzerine vaciptir. Ziyaret esnasında sünnette geçtiği üzere Hz. Peygamber'e (sav) selam verilir ve dua edilir.³⁰⁶ Çünkü Hz. Peygamber (sav) Cennetü'l-bakî'ye gidip orada yatanlara şöyle bir selam verir ardından onlar için mağfiret dilerdi:³⁰⁷ "Ey Mü'minler diyarı size selâm olsun!

³⁰¹ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 4.

³⁰² Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Menâsik, 97.

عن أبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا تجعلوا بيوتكم قبورا، ولا تجعلوا قبري عيداً، وصلوا عليّ فإن صلاتكم تبلغني حيث كنتم.

³⁰³ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Kasru's-Salât, 85, (1/172); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/314, (7358).

عن عطاء بن يسار وأبي هريرة رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: اللهم لا تجعل قبري وثناً يُعبد، اشتد غضب الله على قوم اتخذوا قبور أنبيائهم مساجد.

³⁰⁴ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 8.

³⁰⁵ Feyzullah, *Refüü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-İsticâr ala't-Ta'ât*, 56.

³⁰⁶ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 11.

³⁰⁷ Feyzullah, *Kabrin Bid'atu*, 14.

Size yarın verileceği vaad olunan şey verilmiştir. Sizler bekletilmektesiniz. İnşallah biz de size katılacağız. Allah'ım! Bakî'-ı Garkat'da yatanlara mağfiret buyur."³⁰⁸

6. Kabirde Yapılması Yasak Olan Fiiller

Bengal bölgesi birçok evliyanın yoğun mücadelesi sonucunda İslam ile tanışmış ve İslam'ın bir merkez haline gelmiştir. Hindu kültürü ile iç içe olan bölgeye, İslam ile tanıştıktan sonra halkına İslam'ı öğretmek için ve her türlü batıl inanç ve eylemden arındırmak üzere sayısız mutasavvıf âlim ve derviş gelmiştir. Bunlardan sadır olan kerametle Hinduların İslam ile şereflendiği kaynaklarda aktarılmaktadır. Zamanında ahirete irtihal eden bu büyük âlimlerin kabirleri Hindu kültürünün de etkisiyle süslenmiş ve kabirde yatan evliyadan çeşitli dilekler dilemek amacıyla etrafında insanlar toplanmaya başlamıştır. Zamanla yeni yeni uygulamalar ortaya çıkmış ve günümüze kadar birçok şirk, bid'at ve küfre sebebiyet verecek fiiller bu kabirlerde yapılmaktadır. Mezar adı verilen bu kabirlerin sayısının bine yakın olduğunu ve müellifin yaşadığı şehir olan Çitagong'da bu kabirlerden çok fazla bulunduğunu görmekteyiz.³⁰⁹

Muhammed Feyzullah'a göre, kabre secde etmek, kabirde yatanlardan dileklerde bulunmak, hayvanları mezara götürüp adamak, kabirde yatanlar adına adakta bulunmak şirk olup etrafında dönme, öpmek, kabri süslemek, üstüne bina yapmak, perde örtmek,³¹⁰ belirli günlerde toplanıp çeşitli eylemler yapmak ve buna katılmak için çeşitli yerlerden insanları bir araya getirmek ve bunun hac seferi gibi faziletli bir yolculuk olduğuna inanmak,³¹¹ kadınların bu kabirlerin etrafında da dans edip şarkı söylemesi³¹² ve kabirde mum ve meşale yakmak, bu mezarları camilerden daha üstün ve saygın göstermek, buralara getirilen hayvanları kurban hayvanlarından daha faziletli saymak, bu hayvanların etinin, yününün hatta pisliklerinin bile

³⁰⁸ Müslim, *el-Câmiu 's-sahih*, Cenâiz, 104; İbn Mâce, *es-Sünen*, Cenâiz, 36.

عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كلما كانت ليلتها من رسول الله صلى الله عليه وسلم يخرج في آخر الليل إلى البقيع فيقول السلام عليكم دار قوم مؤمنين وإنا وإياكم متواعدون غدا أو مواكلون وإنا إن شاء الله بكم لاحقون اللهم اغفر لأهل البقيع الغرق.

³⁰⁹ Bangladesh National Portal, “Mezar”; BD Chakri, “Bnagladeş’in Meşhur Mezarlar”.

³¹⁰ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 398.

³¹¹ Feyzullah, *Münkirati'l-Kübür*, 4-5.

³¹² Muhammed Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd ila Sebil'r-Reşad*, çev. Musa Bin İzhâr (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2012), 1/224.

mübarek olduğuna ve birçok hastalığın devasının bunlarda bulunduğuna inanmak seriata aykırı ve sünnete muhaliftir. Bunlardan bazıları şirk ve bazıları haramdır.³¹³

Müellife göre, kabrin etrafında ya da başka bir yerde bir topluluğun bir araya gelip meyyit için Kur'an okuması veya sayı belirleyip topluca tesbihatlar yapması, aynı şekilde vefatın üçüncü, yedinci ya da kırk birinci gününde bir araya gelip farklı etkinlikler düzenlemesi ve bu günlerde meyyitin yakınları tarafından yemek dağıtılması haramdır.³¹⁴

7. Maksud Olan İbadet Karşılığında Ücret Alınmasının Hükümü

Muhammed Feyzullah, maksud ibadeti, bir ibadete vesile olmayıp başlı başına bir ibadet anlamı taşıyan ibadetler olarak tanımlayıp Kur'an okumak, tesbih-tehlil okumak, cenaze namazı kılmak, kabir ziyareti etmek gibi maksud ibadetler karşılığında ücret alınmasının mütekaddimûn ve müteahhirûn fakihlere göre caiz olmadığını söylemektedir. Ayrıca ona göre, bu ücret haramdır, alan da veren de günahkâr olur.³¹⁵ Aralarında önceden ücreti belirlemeyip hediye adı altında bir ücretin verilmesi de haramdır. Çünkü "örfen ma'rûf olan şey, şart kılınmış gibidir."³¹⁶ Dolayısıyla örfte yerleştiği için Kur'an okuyan ücret alacağını bilmekte, okutan da ücret vermesi gerektiğini bilmektedir. Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, Kur'an, hadis, fıkıh öğretmek, imamlık yapmak, ezan okumak, vaaz-nasihahat vermek gibi gayrı maksud ibadetler karşılığında ücret alınması müteahhirûn âlimlere göre caizdir.³¹⁷

Muhammed Feyzullah, maksud ibadet karşılığında ücret alınmasının caiz olmadığına dair Kur'an, sünnet ve fıkıh eserlerinden yüze yakın delil getirmiştir. Ayrıca caiz görenlere reddiye de yapmıştır. Konuyu ispatlamak için bu kadar delil getirmesinin sebebi ise, kendi döneminde bazı yerlerde bu uygulamanın çok yaygın

³¹³ Feyzullah, *el-Feziletü'l-Celiyye fi Hükmü Secdeti't-Tahiyye*, 27-28.

³¹⁴ Feyzullah, *Münkirâtü'l-kubûr*, 14.

³¹⁵ Feyzullah, "Hükmü'l-Ücreti ala't-Ta'ât", 29.

³¹⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Riyad: Darü 'Alimi'l-Kütüb, 2003), 1/51 (madde, 43); Zeynüddin İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 85.

المعروف كالمشروط، او المشروط عرفا كالمشروط شرعا.

³¹⁷ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 3.

hale gelmesi ve insanların bunu yaparak büyük sevaba nail olacağına inanmaya başlamasıdır.

Müellif, “Onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu.”³¹⁸ “Âyetlerimi az bir karşılığa satmayın.”³¹⁹ “Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya); işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Kıyamet günü Allah, onlarla ne konuşacak, ne de onları arıtacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”³²⁰ “Sizden herhangi bir ücret istemeyen bu kimselere tâbi olun, çünkü onlar hidayete ermiş kimselerdir.”³²¹ mealindeki ayetleri zikrederek ibadet karşılığında ücret alınmasının haram olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.³²²

Muhammed Feyzullah, Kur'an okumanın karşılığında ücret alınmasının caiz olmadığını delillendirmek için yaklaşık on hadis aktarmıştır.³²³ Bunlardan bazıları şunlardır: “Bir adam (Hz. Peygamber’e (sav); Ey Allah'ın Resûlü, bir adam Allah yolunda savaşmak istiyor ve aynı zamanda ganimet elde etmek istiyor (bunun hakkında ne buyurursunuz?) diye sormuş. Hz. Peygamber (sav) da; “Onun için bir sevap yoktur.” buyurmuştur.”³²⁴

Allah rızası dışında yapılan her türlü ibadetin ahirette karşılığının bulunamayacağına dair Muhammed Feyzullah, ücret karşılığında savaşan birinin durumunu Hz. Peygamber'e (sav) sorulunca, Resûlüllah (sav): “Ben (bu kimsenin

³¹⁸ Beyyine, 98/5.

وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ

³¹⁹ Bakara, 2/41; Maide, 5/44.

وَلَا تَسْتُرُوا بِآيَاتِي تَمَنَّا قَلِيلًا

³²⁰ Bakara, 2/174.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَسْتُرُونَ بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يَكْلُمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

³²¹ Yâsîn, 36/21.

اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ

³²² Feyzullah, *Hürmetü 'l-isticâr ala 't-ta 'ât*, ty., 7.

³²³ Feyzullah, *Hürmetü 'l-isticâr ala 't-ta 'ât*, ty., 8.

³²⁴ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Cihad, 25.

عن أبي هريرة، أن رجلا قال: يا رسول الله، رجل يريد الجهاد في سبيل الله، وهو يبتغي عرضا من عرض الدنيا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا أجر له.

eline) bu savaştan dünya ve ahirette (kendisine) tayin edilen dinarlardan başka (bir şey geçeceğini) zannetmiyorum.”³²⁵ şeklindeki rivayeti aktarmaktadır.³²⁶

Bununla birlikte müellif, "Imrân b. Husayn'den (r.anh) (ö. 52/672) rivâyete göre, kendisi Kur'an okuyan ve sonra "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" okuyan birine rastladı ve şöyle dedi: Resûlullah'ın (sav) şöyle dediğini işittim: "Her kim Kur'an okursa ihtiyacı olan şeyi Allah'tan istesin, çünkü ileride öyle insanlar gelecek ki: Kur'an okuyacak ve Kur'an'ı alet ederek insanlardan isteyeceklerdir."³²⁷ "her kim Kur'an okuyup da onun karşılığında insanlardan yemeğe vesile edinirse kıyamet gününde yüzünden etleri dökülmüş vaziyette ayağa kalkar."³²⁸ anlamındaki hadisleri aktararak para ve dünyevi menfaatler için yapılan her türlü ibadetin geçersiz olacağını ve bu ibadetlerden hiçbir sevap alınamayacağını belirtmektedir.³²⁹

Muhammed Feyzullah, Allah'tan başkası için yapılan ibadetin hükmünü açıklarken *Reddü'l-Muhtar*'ın şu delilini zikretmektedir:³³⁰ "İbadetin sadece Allah için yapılması vaciptir. İbadette riya yani ibadet ile Allah'ın rızası dışında başka bir şey beklenmesi haramdır. Bu konuda icma gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise, kat'î nasslar ve Hz. Peygamber'in (sav) riya'yı küçük şirk diye adlandırmasıdır. İmam Zeylaî (ö. 762/1360) açık bir şekilde şunu söylemektedir: Namaz kılanın kendi namazından niyetinin halis olması şarttır... Ücret karşılığında Kur'an okuma riya kapsamına girmektedir. Çünkü bununla Allah'ın rızası dışında mal-mülk amaç edinilmiştir. Bundan dolayı fakihler, para karşılığında Kur'an okuyan ve parayı veren

³²⁵ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Cihad, 32; Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 6/538, (12906).

أن يعلى بن منية قال: أذن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - بالغزو وأنا شيخ كبير، ليس لي خادم، فالتمست أجيراً يكفيني وأجري له سهمه، فوجدت رجلاً، فلما دنا الرجل أتانى، فقال: ما أدري ما السهمان، وما يبلغ سهمي؟ فسم لي شيئاً كان السهم أو لم يكن سميت له ثلاثة دنائير، فلما حضرت غنيمته أردت أن أجري له سهمه، فذكرت الدنائير، فجنبت النبي - صلى الله عليه وسلم - فذكرت له أمره فقال: "ما أجد له في غزوته هذه في الدنيا والآخرة إلا دنائيره التي سمى"

³²⁶ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 8.

³²⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *es-Sünen* (Beyrut: Darü't-Tasil, 2016), Fezâilü'l-Kur'ân, 20; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999), 33/167 (19944).

عن عمران بن حصين، أنه مر على قارئ يقرأ، ثم سأله فاسترجع، ثم قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من قرأ القرآن فليسأل الله به؛ فإنه سيجيء أقوام يقرءون القرآن يسألون به الناس.

³²⁸ Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân* (Riyad: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4/195 (2384).
عن بريدة قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم: من قرأ القرآن يتأكل به الناس جاء يوم القيامة ووجهه عظم ليس عليه لحم.

³²⁹ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 8.

³³⁰ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 9.

kimsenin sevap alamayacağını bilakis her ikisinin de günahkâr olacağını ifade etmişlerdir.”³³¹

Muhammed Feyzullah, maksud olan ibadet karşılığında ücret alınmasının caiz olmadığını zikrettiği halde Kur'an öğretme gibi maksud olmayıp Müslümanlar için zaruri olan şeyler karşılığında ücret alınmasının caiz olduğuna dair *el-Hidâye*'nin şu açıklamasını aktarmaktadır:³³² "Müslümanlar için has olarak tayin edilen ibadetler karşılığında ücret alınması caiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Siz Kur'an okuyun ve bunun karşılığında bir şey yemeyin."³³³ Meşâyihimizden bazıları Kur'an öğretmenin karşılığında ücret alınmasını caiz görmüşlerdir. Çünkü dini işlerde üşenme ve gevşeklik ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ücret alınmasından imtina edilirse Kur'an'ın öğretilmemesinden dolayı Kur'an'ın korunması zarar görecektir.³³⁴ Muhammed Feyzullah ayrıca Bedreddin Aynî (ö. 855/1451) Buhârî şerhinde, "İbadette ihlasın anlamı ise, riyayı terk etmektir ve bunun yeri kalptir, Kalbin bu niyeti sevaba nail olmak içindir."³³⁵ söylediğini aktarmaktadır.³³⁶

Muhammed Feyzullah'ın ifade ettiğine göre, eğer ücret karşılığında Kur'an öğretmenin caiz olmasının kapısı açık olmasaydı, Kur'an öğretileri yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalırdı. Bundan hareketle müteahhirün fakihler Kur'an öğretilmesi karşılığında ücret alınmasının caiz olduğuna dair hükümler vermişlerdir.³³⁷ Ayrıca bu zorunluluk İmam-i Âzam Ebu Hanife ve sâhibeyn döneminde ortaya çıksaydı onlar da aynı hükmü verirdi.³³⁸ Zira onların döneminde beytülmâlin varlığı devam etmekteydi ve Kur'an öğretene, İmam ve öğretmenler

³³¹ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Riyad: Darü 'Alimi'l-Kütüb, 2003), 9/609-610.

³³² Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 10.

³³³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998), 24/295, (15535); bü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat* (Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1995), 8/344, (8823).

عن أبي هريرة، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: اقرءوا القرآن، لا تأكلوا به...

³³⁴ Mergînânî, *el-Hidâye*, 2019, 6/35-37.

³³⁵ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şaḥîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/193.

الإخلاص في الطاعة ترك الريا ومعدنه القلب اه. وهذه النية لتحصيل الثواب.

³³⁶ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 9.

³³⁷ Feyzullah, "Hükmü'l-Ücreti ala't-Ta'ât", 32.

³³⁸ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 28.

beytülmalde maaşlarını alırdı. Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, bundan dolayı Kur'an öğretme, namaz kıldırma, vaaz verme, ezan okunma gibi maksud olmayan ibadetler karşılığında ücret alınması gibi bir zorunluluk yoktu. Beytülmal kapanıp medrese, cami gibi yerlerde görev yapanların maaşı ortadan kalkınca bu kurumların kapanma ihtimali ortaya çıkmıştı. Bu durumda fakihler sebeplerini açıklayarak Kur'an öğretmenin, namaz kıldırmanın, ezan okumanın, dini ilimleri öğretmenin karşılığında ücret alınmasının cevazına hükmettiler.³³⁹ Böylece müteahhirün fakihler bu konuda mezhep imamlarından ayrı hüküm vermiş oldular. Muhammed Feyzullah, bu hüküm, her ibadet karşılığında ücret alınmasının caiz olduğu anlamına gelmediğini, sadece zikredildiği üzere maksud ibadetler hakkında bu hüküm geçerli olduğunu söylemektedir.³⁴⁰ Ona göre, bu zorunluluk ortadan kalkarsa mesela, yeniden beytülmal kurulup daha önce olduğu gibi öğretmenlere maaş verilmeye başlanırsa o zaman konuyla alakalı mezhep imamlarının hükümleri aynen geçerli olur.³⁴¹ Çünkü zorunluluk ortadan kalkınca cevaz verilen hüküm de ortadan kalkmış olacaktır. Ancak kabrin başında Kur'an okuma gibi ibadetlerin karşılığında ücret alınmasının caiz olduğu hükmünün verilmesinin bir zorunluluğu yoktur.³⁴²

Muhammed Feyzullah, karşılığında ücret alınması caiz olmayan ibadetleri açıkladıktan sonra maksud olmayan ve ücret alınması caiz olan ibadetlere şu şekilde değinmiştir: Ücret alınması haram olan ibadetlerden *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *Mevâhibü'r-Rahman fî Menâkıbi'l-İmam Ebu Hanife*'de sadece Kur'an öğretimi istisna tutulmuş; *Muhtaşarü'l-vikâye* ve *Mütûni'l-islâh*'ta bununla birlikte fıkıh öğretimi istisna tutulmuş; *Mecma'u'l-enhur*, *Mülteka'l-ebhur* ve *Dürrü'l-Bihar*'da imamlık da bu minvalde istisna tutulmuştur. Ayrıca bazı fakihler ezan, kamet ve vaazı da karşılığında ücret alınması caiz olan ibadetlere dâhil etmişlerdir.³⁴³ Zikrettiğimiz bu ibadetler karşılığında ücret alınması caizdir.³⁴⁴

³³⁹ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 27.

³⁴⁰ Feyzullah, "Hükümü'l-Ücreti ala't-Ta'ât", 30.

³⁴¹ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 37.

³⁴² Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 28.

³⁴³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 9/76.

³⁴⁴ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 14.

Görüldüğü gibi müellif Muhammed Feyzullah, konuyla alakalı en çok delili Hanefi mezhebinin muteber kitaplarından getirmiştir. Bunun sebebi maksud olan ibadet karşılığında ücret alınmasını caiz görenler her ne kadar birçok bid'at işler yapsalar da kendilerinin Hanefi mezhebini takip ettiğini iddia etmeleridir. Ayrıca maksud olan ibadet karşılığında ücret alınmasını caiz görenler bunu ispatlamak için yine Hanefi mezhebinin kitaplarından delil getirmişlerdir ki yine bunların reddiyesi de Muhammed Feyzullah tarafından yapılmıştır. Mezhep imamları kendi dönemlerinin ihtiyacına göre hem maksud olan ibadetler karşılığında hem de maksud olmayan ibadetler karşılığında ücret alınmasının caiz olmadığını söylerken müteahhirûn fakihler beytülmalin olmamasından dolayı Kur'an ve dini ilimleri öğretme, namaz kıldırma gibi dinen zorunlu olan fiiller karşılığında ücret alınmasının caiz olduğunu beyan etmişlerdir.³⁴⁵

8. Bir Mescidde Cemaatin Tekrarlanmasının Hükümü

Muhammed Feyzullah'a göre, belli bir imamı ve cemaati bulunan mahalle mescidinde, ezan ve kâmetle namaz kılındıktan sonra, yeniden cemaatle namaz kılınması mekruhtur. İster bu namaz yeni bir ezan ve kâmetle kılınsın ister ikinci cemaat ilk cemaatten küçük ya da büyük olsun her durumunda ikinci kez cemaatle namaz kılınması mekruhtur.³⁴⁶ Ancak yol kenarında, pazar yerinde veya günümüz şartlarında terminallerin dinlenme tesislerinde ve havalimanları gibi yerlerinde inşa edilen ve belli bir imam ve cemaati bulunmayan mescidlerde her şekilde cemaatle namazın tekrarlanması caizdir.³⁴⁷ Muhammed Feyzullah'a göre, mahalle mescidinde mahalle sakinlerinden önce bunlar dışındaki insanların cemaatle namaz kılması durumunda mahalle sakinlerinin ikinci kez cemaatle namaz kılması mekruh değildir. Çünkü cemaatle namaz kılınması onların hakkıdır.³⁴⁸

Muhammed Feyzullah, mahalle camilerinde cemaatin tekrarlanmasının Resûlüllah'tan (sav) rivayet edilen şu hadisten dolayı mekruh olduğunu

³⁴⁵ Şemsü'l-eimme Serahsî, *el-Mebsûf* (Beyrut: Darü'l-marife, 1989), 16/37; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2019, 6/35-36; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 9/610.

³⁴⁶ Feyzullah, "Hükümü Tekrarı'l-Cemaat", 38.

³⁴⁷ Feyzullah, "Hükümü Tekrarı'l-Cemaat", 46.

³⁴⁸ Feyzullah, "Hükümü Tekrarı'l-Cemaat", 41.

aktarmaktadır.³⁴⁹ "Hz. Peygamber (sav), aralarında anlaşmazlık bulunan Ensar'ı barıştırmak için evden ayrılmıştı. Dönünce mescidde cemaatle namaz kılındığını görüp bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) evine girmiş ve ailesini toplayarak cemaatle namaz kıldırmıştı." Bir mescidde cemaatin tekrarlanması caiz olsaydı, Hz. Peygamber (sav) daha faziletli olmasına rağmen mescidde namaz kılmayı terk edip evinde namaz kılmazdı.³⁵⁰

Muhammed Feyzullah'ın belirttiği üzere, Enes b. Malik'ten (r.anh) (ö. 93/711-12) gelen bir rivayete göre, Resûlullah'ın (sav) arkadaşları cemaati kaçırınca mescidde namazı tek başlarına kılarlardı. Çünkü birden fazla cemaat teşkil edilmesi, cemaati azaltır. Fakat cemaatin tekrarlanmaması durumunda insanlar, geç kalmaları halinde cemaati kaçıracaklarını bildikleri için cemaate katılmak maksadıyla acele ederler ve böylece cemaat çoğalır. Aksi takdirde cemaate geç kalırlar.³⁵¹ Bu delili *Bedâ'i'u's-şanâ'i'* den naklettikten sonra müellif buna göre, mahalle sakinlerinin cemaatle namaz kıldıktan sonra tekrar cemaatle namaz kılmalarının mutlak olarak mekruh olduğunu ve Hanefî mezhebinin muteber kaynaklarından olan Zâhirü'r-rivâye'nin de bu doğrultuda görüş bildirdiğini aktarmaktadır.³⁵²

Muhammed Feyzullah, yine Hz. Peygamber (sav), Raşid halifeler ve selef döneminde camilerde tek bir cemaatle namaz kılındığını, yeni bir ezan ve kametle olsun ya da olmasın hiçbir şekilde ikinci bir cemaatle namaz kılınmadığını beyan ederek mahalle mescidlerinde cemaatle namazın tekrarlanmasının mekruh olduğunu ileri sürmüştür.³⁵³

Muhammed Feyzullah, mahalle camilerinde mutlak olarak cemaatin tekrarlanmasının mekruh olduğuna dair Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*,³⁵⁴

³⁴⁹ Feyzullah, "Hükümü Tekrarı'l-Cemaat", 39.

³⁵⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 2003, 2/288.

عبد الرحمن بن أبي بكر عن أبيه - رضي الله عنهما - أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - خرج من بيته ليصلح بين الأنصار لتشاجر بينهم فرجع وقد صلى في المسجد بجماعة فدخل رسول الله - صلى الله عليه وسلم - في منزل بعض أهلهم فجمع أهلهم فصلوا بهم جماعة،

³⁵¹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 1/655.

عن أنس بن مالك - رضي الله عنه - أن أصحاب رسول الله - صلى الله عليه وسلم - كانوا إذا فاتتهم الجماعة صلوا في المسجد فرادى.

³⁵² Feyzullah, "Hükümü Tekrarı'l-Cemaat", 40.

³⁵³ Feyzullah, *Hükümü'l-ahvâl ve'l-mevâcid*, 38.

³⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/135.

Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'î'u's-şanâ'î*,³⁵⁵ Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*,³⁵⁶ Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*³⁵⁷ isimli eserlerinden deliller gösterip bunların Zâhirü'r-rivâye olduğunu söyleyerek Zâhirü'r-rivâye'nin tercih edilmesinin gerektiğini ileri sürmüş³⁵⁸ ve mutlak olarak mahalle camilerinde ikinci kez cemaat yapılmasının mekruh olduğunu savunmuştur.³⁵⁹ Bununla birlikte ameli konularda ihtiyatlı davranılması gerektiğini ve dolayısıyla ibadet konularında kerahat ve ibahat arasında çelişki olması durumunda ihtiyaten kerahatin tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir.³⁶⁰

Muhammed Feyzullah, *ed-Dürrü'l-muhtâr* ve *Reddü'l-muhtar* da, mahalle mescidlerinde namazın cemaatle yeni bir ezan ve kametle tekrarlandığı takdirde mekruh olacağı³⁶¹ yani söz konusu eserlerde mekruh olması için yeni bir ezan ve kametle tekrarlanmasının şart koşulduğunu aktardığı halde ikinci bir ezan ve kametle olsun ya da olmasın her hâlükârda ikinci cemaatin mekruh olduğunu söylemektedir.³⁶²

Hanefî âlimlerinin, yeni bir ezan ve kametle mahalle camilerinde cemaatin tekrarlanmasının mekruh olduğu konusunda görüş birliği içerisinde olduklarını görmekteyiz. Ancak bazı Hanefî âlimleri yeni bir ezan ve kamet olmaksızın da cemaatin tekrarlanmasının mekruh olduğunu³⁶³ öne sürerken bazıları da mekruh olmadığını³⁶⁴ savunmuştur. Yeni bir ezan ve kamet olmaksızın da cemaatin tekrarlanmasının mekruh olduğunu ifade eden âlimlerin görüşü de Muhammed Feyzullah'ın bu görüşünü desteklemektedir.

³⁵⁵ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 1/654.

³⁵⁶ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Medine: Darü's-sirâc, 2019), 7/314.

³⁵⁷ Aynî, *el-Binâye*, 13/242.

³⁵⁸ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 510.

³⁵⁹ Feyzullah, "Hükmü Tekrarı'l-Cemaat", 41, 43.

³⁶⁰ Feyzullah, "Hükmü Tekrarı'l-Cemaat", 44, 45.

³⁶¹ Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 76; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 2/288.

³⁶² Feyzullah, "Hükmü Tekrarı'l-Cemaat", 42.

³⁶³ Serahsî, *el-Mebsûṭ*, 1989, 1/135-136; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î*, 1/654; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2019, 7/314; Aynî, *el-Binâye*, 13/242.

³⁶⁴ Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 76; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 2/288-289.

9. Mevlid Kandilin Üçüncü Bayram Olarak Kutlamasının Hükmü

Bengal bölgesinin bazı yerlerinde "İd-i Mevlidi'n-Nebi" adı altında Hz. Peygamber'in (sav) doğum gününü kutlamak için her yıl Rebülevvel ayının 12. gününde örf haline gelen bazı etkinlikler düzenlenip büyük sevaba nail olunacağına inanılmaktadır. Hatta üçüncü bayram ve bayramların en üstünü olduğunu iddia edilen bu kandilini,³⁶⁵ dinin emrettiği bir ibadet gibi düşünülüp hiçbir zaman terk edilmemektedir. O gün akşam yollarında yürüyüşler düzenlenmektedir.³⁶⁶ "Caşne Culus-i İd-i Mevlidi'n-Nebi" adı verilen bu yürüyüşta Hz. Peygamber'in (sav) hazır olduğuna inandığı gibi şeriatte caiz olmayan bir takım eylem yapılmaktadır. Bununla birlikte bu tür programlarında Hz. Peygamber'in (sav) hazır olduğu inanıştan dolayı konuşmacının yanında bir koltuk boş bırakılmaktadır.³⁶⁷

Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamber (sav), sahabe, tâbiîn ve müctehid imamlar döneminde bu tür bir mevlid kandilinin sabit olmadığını ve bunun yapılmasına cevaz veren hiçbir rivayetin bulunmadığını yazmaktadır. Dolayısıyla müellife göre, hiçbir şer'î delil ile bunun cevazı ispatlanamaz. Bilakis caiz olmadığını delillerle ispatlamak mümkündür. Şöyle ki, bir şeyin ibadet yani sevabı gerektiren bir iş olması için şer'î delil yani Kur'an, sünnet ve sahabe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn veya müctehid imamlardan icma veya kıyas ile sabit olması gerekmektedir. Ancak bu delillerle sabit olmayan bir şeyi ibadet haline getirmek ve sevap gerektiren bir şey olduğuna inanmak caiz değildir ve bid'attır.³⁶⁸

Müellif, konuyla alakalı şöyle bir soru sorup cevabını da kendisi vermektedir. Şöyle ki, eğer biri, bu tür mevlidden asıl maksadının evliya ve peygamberlere sevap göndermek olduğunu, zaman, mekân gibi koşulların ve yemek gibi ritüellerin sadece bir metod olduğunu asıl amaç olmadığını söylerse ve bu ifadesini de şu şekilde izah ederse: "Mevlid kandilinin belli günlerde, belli uygulamalarla icra edilmesi icap etmektedir. Tıpkı dini ilimleri öğrenmek için medrese inşa edilmesi, belli kurallar

³⁶⁵ Zekeriyye Abdullah, "Üçüncü Bayram: Bir Bid'at ve Hurafe", *Aylık el-Kevser* 3 (Mart 2012).

³⁶⁶ Hondokar Muhammed Mubarek Hüseyin, "Caşne Culus-i Eid-i Mevlidi'n-Nebi: Şer'i Diştivongi", *sunniaaqida.wordpress* (31 Aralık 2014).

³⁶⁷ Hasanul Kadir, "Eid-i Mevlid-i Nebi: Bir Analizi", *banglanews24* (03 Şubat 2012).

³⁶⁸ Feyzullah, *Refü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-İsticâr ala't-Ta'ât*, 47.

çerçevesinde okutulması gerektiği gibi. Eğer bu medreseler Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine aykırı değilse bu tür mevlid kandili kutlamaları da sünnete uygundur." Bu durumda Muhammed Feyzullah'a göre şu şekilde cevap verilebilir:

Birincisi, bu tür mevlid kandilini, dini ilimleri öğrenmek ve öğretmek için kurulan medreseler üzerine kıyas etmek fasid bir kıyas olur. Çünkü medreselerin kuruluş maksadı dini ilimleri öğrenmek, öğretmek ve nefsi terbiye etmektir. Binalar ve kurallar asıl maksat değildir. Bundan dolayı her medresenin binaları, kuralları farklı olabilir. Ayrıca medreseler dinin farz kıldığı bir hükmünü yerine getirmek için kurulmaktadır. Hâlbuki bu tür mevlid kandillerinin yapılmaması durumunda dine hiçbir zarar eksiklik gelmemektedir.³⁶⁹

Muhammed Feyzullah'a göre, yapılan faaliyetlerden anlaşılacağı üzere bu tür mevlid programlarının düzenlenmesinin asıl amacı evliya ve peygamberlere sevap göndermek değil bilakis yerleşmiş bazı kural ve kanunları yerine getirmektir. Çünkü bu şekilde mevlid kandillerini kutlayanlar yerleşmiş kurallara göre düzenlenmeyen mevlidleri mevlid olarak saymamaktadırlar. Bundan ötürü belli başlı bu kuralları birebir uygulamaktadırlar. Mesela, Rebûlevvel ayının 12. günü, belirli hayvanları kesmek ve ziyafet vermek gibi birçok yerleşmiş ritüeli sürekli şekilde yapmaktadırlar. Muhammed Feyzullah, şeriatın bir şekil ve kural koymadığı bir şeye kurallar konulup onun zorunlu hale getirilmesi bid'at ve caiz olmadığını ifade ederken yerleşmiş kural ve kanunlarını zorunlu hale getirilmeden Hz. Peygamber'in (sav) sîreti üzerine konuşulması gibi şer'an caiz olan bir takım faaliyetlerde bulunabileceğini beyan etmiştir.³⁷⁰

Müellif, bu görüşü delillendirmek için "Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa kendisine yazık etmiş olur."³⁷¹ Mealindeki ayet-i kerime ile İbn Nüceym'in, *el-Bahrü'r-Râik*'te: "Allah'ın zikrinin belirli bir zamana veya belirli bir şeye özelleştirilmesi yani falan vakit veya falan konuda zikredilmediğinde o zikir olarak

³⁶⁹ Feyzullah, *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*, 17; Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 48.

³⁷⁰ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 43.

³⁷¹ Talâk, 65/1.

sayılmıyorsa bu zikir caiz olmaz. Çünkü şeriatta böyle bir şey sabit değildir. Zira bu şeriata aykırıdır.”³⁷² Şeklinde bir ifadesinin olduğunu nakletmektedir.³⁷³

Müellifin bu görüşü üzerine bir değerlendirme yapıldığında, Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, asr-i saadette bulunmayıp sonradan ortaya çıkan bir şeyi zorunlu hale getirilip ibadet olarak yapılması caiz olan bir şeyi bid'ata dönüştürür. Dolayısıyla mevlid kandili caiz iken kutlu doğum gününü üçüncü bayram olarak kutlanması, bu programlarda Hz. Peygamber'in (sav) hazır bulunduğu inanılması, insanların zorunlu dinî uygulama haline getirilmesi ve din dışı bir takım faaliyetlerin düzenlenmesinden dolayı bu tür kutlamaların caiz olmadığı söylenmektedir.

10. Müstehap Ameller Üzerinde Israr Edilmesi

Muhammed Feyzullah, halkın sünnet veya vacip olarak algılaması korkusundan mübah olan amellerin hatta müstehap olan ibadetlerin bile sürekli olarak yapılmasının mekruh olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁴ Hz. Peygamber (sav) Kâbe'yi, Hz. İbrahim'in (a.s.) temeli üzerinde yeniden inşa etmeye niyetlenmiş ancak insanların inancına zarar vereceği korkusuyla bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Müellife göre, müstehap amele vacip gibi önem verildiğinde veya o amelin müstehap olduğu bilinmesine rağmen önemli sayıldığında bu amel mekruh olur. Aynı şekilde vacibin terk edilmesine rağmen müstehap amel üzerinde çok ısrar edildiğinde ve bu ameller hiç terk edilmediği durumda bu müstehap ameller bid'at olur, bu amelleri yerine getirmek caiz olmaz.³⁷⁵

a. Regaip Kandili Namazı

Muhammed Feyzullah, Recep ayının ilk Cuma gecesini kılınan namazı Regaip namazı olarak tanımladıktan sonra âlimlerin bu namazdan uzak durulmasının gerektiğini beyan ettiklerini ifade etmektedir.³⁷⁶ Çünkü müellife göre, bu ibadet

³⁷² İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 2/279.

³⁷³ Feyzullah, *Refiü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-İsticâr ala't-Ta'ât*, 48.

³⁷⁴ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/108-109.

³⁷⁵ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 11, 49.

³⁷⁶ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 53.

namaz olarak faziletli olsa bile zamanının belirlenip belli kurallara göre kılınması şeriata uygun değildir.³⁷⁷ Müellif bu namazın 480/1087 yılından sonra yani Hz. Peygamber (sav), sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn döneminden sonra ortaya çıktığını yazmaktadır.³⁷⁸ Bundan dolayı bu namazın hiç terk edilmeden her sene aynı kurallara göre kılınması ve vacip gibi üzerine ısrar edilmesi durumunda faziletli olan bir namaz bid'at ve mekruha dönüşmektedir.³⁷⁹

b. Eyyâm-ı Biyz Oruçları

Eyyâm-ı Biyz orucu hicri ayların 13, 14 ve 15. günlerinde tutulan oruçlardır. Hz. Peygamber (sav), her ayın bu günlerinde oruç tutmayı tavsiye etmiş ve o günlerde oruç tutmanın senenin tüm günlerini oruçlu geçirmek gibi olduğunu belirtmiştir.³⁸⁰ Ebû Hureyre'in (r.anh) (ö. 58/678) bir rivayete göre şöyle dediği nakledilmiştir: "Resûlullah (sav) bana üç şeyi tavsiye etmişti: "Vitr namazı kılmadan uyumamayı, her aydan üç gün oruç tutmayı ve kuşluk namazını kılmayı."³⁸¹

Müstehap olan bu amel hakkında Muhammed Feyzullah, bir dönem insanlar arasında Eyyâm-ı Biyz oruçlarının yaygınlaştığını ve dolayısıyla kimsenin bu oruçları bırakmayıp bırakanları da kınamaya başladıklarını ifade etmiştir. Böylece insanlar müstehap olan bir amele vacip olan bir amelden daha fazla ehemmiyet vermeye başlamıştı. Dönemin fakihleri bunun mekruh olduğunu ileri sürerek insanların bun terk etmesinin gerektiğini savunmuşlardır.³⁸²

³⁷⁷ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/112.

³⁷⁸ Feyzullah, *Kabrin Bid'atı*, 36.

³⁷⁹ Feyzullah, *Hürmetü'l-İsticâr ala't-Ta'ât*, ty., 48.

³⁸⁰ İbn Mâce, *es-Sünen*, Sıyâm, 29.

عن عبد الملك بن المنهال عن أبيه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه كان يأمر بصيام البيض ثلاث عشرة وأربع عشرة وخمس عشرة ويقول هو كصوم الدهر أو كهينة صوم الدهر.

³⁸¹ Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, Salatü'l-müsafirin, 13; Tirmizî, *es-Sünen*, Savm, 54; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Sıyâm, 68.

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: أوصاني خليلي صلى الله عليه وسلم بثلاث: صيام ثلاثة أيام من كل شهر، وركعتي الضحى، وأن أوتر قبل أن أنام.

³⁸² Feyzullah, *Refiü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-İsticâr ala't-Ta'ât*, 49.

c. Namazda Belli Surelerin Okunması

Muhammed Feyzullah, vitir namazının birinci rekâtında A'lâ, ikinci rekâtında Kâfirûn, üçüncü rekâtında İhlâs sûrelerinin okunmasının sünnetle sabit³⁸³ olmasına rağmen fakihlerin devamlı böyle okunmasının mekruh olduğunu ifade ettiklerini söylemektedir.³⁸⁴

Müellif, delil olarak *Bahrü'r-râik*'in şu ifadelerini aktarmaktadır:³⁸⁵ "Hz. Peygamber (sav) vitir namazının birinci rekâtında A'lâ, ikinci rekâtında Kâfirûn, üçüncü rekâtında İhlâs okurdu. Özetle, her rekâtta bir ayet okunması farz, Fatiha suresini ile üç ayet okunması vacip ve zikredilen üç surenin okunması sünnettir. Ancak *en-Nihâye*'de devamlı olarak belli bir surenin okunmamasının gerektiğini yazmaktadır. Çünkü herhangi bir ayetin okunması "Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun"³⁸⁶ ayeti gereğince farzdır. Devamlı olarak aynı sure okunduğu zaman bazı insanlar bunun vacip olduğuna veya bundan başka surenin okunmasının caiz olmadığına inanmaya başlayabilir. Nitekim sünnette varid olanın bazen okunması iyidir ancak devamlı okunmaması gerekir."³⁸⁷

11. İbadetlerde Hoparlörün Kullanımı

Muhammed Feyzullah, vaaz ve nasihatlerde hoparlörün kullanmasının caiz olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre, vaazın maksadı dini bilgileri insanlara ulaştırmasıdır. Dolayısıyla vaizin sesi insanlara ulaşmadığı durumda bu amaç gerçekleşmez. Fakat müellif, hoparlör ile Kur'an okumanın ve hutbeyi okumanın hükmü verilirken vaazda hoparlörün caiz olduğuna dair hüküm üzerine kıyaslanmanın doğru olmadığını söylemektedir.³⁸⁸

³⁸³ Tirmizî, *es-Sünen*, Namaz, 228; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Vitir, 4; İbn Mâce, *es-Sünen*, İkâme, 115.
عن أبي بن كعب رضي الله عنه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يُوتر بسبح اسم ربك الأعلى، وقل يا أيها الكافرون، وقل هو الله أحد.

³⁸⁴ Feyzullah, *Kabrin Bid'atı*, 39.

³⁸⁵ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 49.

³⁸⁶ Müzzemmil, 73/20.

³⁸⁷ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 2/76-77.

³⁸⁸ Feyzullah, *Hükmü İstimali Mükabbirü's-Savt*, 2.

Muhammed Feyzullah, zaruri olmadıkça Kur'an okumasında, hutbede, ezanda ve namazda hoparlörün kullanılmasının uygun olmadığını ve terk-i evlâ olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁹ Çünkü müellife göre, Kur'an okuma ve hutbe okuma başlı başına birer ibadettir ve başka bir ibadete vesile değildir. Kur'an okuyan kişinin maksadı Kur'an okuyarak sevaba nail olmasıdır. Kişi Kur'an okurken tilavet sesini başkalarına ulaştırmasına amaçlanmaz. Bundan dolayı bir kimse Kur'an okurken tilavetin sesi başkalarına ulaşmazsa Kur'an okumanın anlamsız olduğunu veya sevaba nail olamayacağını söylenemez.

Aynı şekilde Muhammed Feyzullah'ın ifade ettiğine göre, hutbe başlı başına bir ibadet ve zikirdir. İmam hutbe okurken sesini cemaatine ulaştırması imam için zorunlu bir husus değildir. Dolayısıyla hatibin sesi cemaate ulaşmazsa veya cemaat hutbeyi anlamazsa dahi hutbenin geçerli olacağını belirtmektedir. Bundan dolayı Muhammed Feyzullah'a göre, hutbede hoparlörün kullanılmasına bir ihtiyacı yoktur. Aksine ibadette hoparlörün kullanılması durumunda ibadetin şanını azalır.³⁹⁰

12. Mübarek Gecelerin İbadetleri

a. Kadir Gecesi

Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen, “Bu gecenin (kazancın)dan mahrum olan bir kimse hayrın tümünden mahrum olmuş olur.”³⁹¹ anlamındaki hadisi aktarır kadir gecesinin pek mübarek bir gece olduğunu ve Kur'an ve hadisten anlaşılacağı üzere bu gecenin bin aydan daha hayırlı olduğunu söylemektedir.³⁹² Müellif, ibadet için çok faziletli bir gece olduğunu, dolayısıyla güç yettiği kadar ibadet etmenin, özellikle namaz kılmanın, Kur'an okumanın, Hz. Peygamber'e (sav) salavat getirmenin, tesbih-tehlil ve zikir yapmanın ve çokça tövbe etmenin müstehap olduğunu ifade etmektedir. Ancak müellif, kadir suresini, ihlas suresini ya da başka bir sureyi belirterek 12, 16 veya 20 rekât namaz kılınmasının

³⁸⁹ Feyzullah, *Hükümü İstimali Mükabbirü's-Savt*, 5.

³⁹⁰ Feyzullah, *Hükümü İstimali Mükabbirü's-Savt*, 3.

³⁹¹ İbn Mâce, *es-Sünen*, Siyam, 2.

عن أنس بن مالك، قال دخل رمضان، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن هذا الشهر قد حضركم، وفيه ليلة خير من ألف شهر، من حرمها فقد حرم الخير كله، ولا يحرم خيرها إلا محروم.

³⁹² Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 350.

şeriatıta sabit olmadığını belirtmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (sav), sahabe, tabiun ve imamlardan böyle bir ibadet şeklinin rivayet edilmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Muhammed Feyzullah, bazı kitaplarda böylece rekât ve sure belirterek namaz kılmanın caiz olmadığını aktarmaktadır. Aynı şekilde bu günde en lezzetli yemeği yemenin fazileti hakkında hiçbir nass yoktur.³⁹³

b. Berat Gecesi

Muhammed Feyzullah, berat gecesinin faziletli bir gece olduğunu ve Şaban ayının 15. gününün güneşi battıktan sonra imsak vaktine kadar Allah'ın rahmetinin kullar üzerine pek fazla indiğini ve birçok kulun günahının affedildiğini ifade etmiştir.³⁹⁴ Bu yüzden bu gece Hz. Peygamber'in (sav) Medine mezarlığına gidip kabir ziyareti yaptıktan sonra vefat edenler için dua ettiği aktarılmaktadır. Ancak müellife göre, bu geceyi kutlama adına havai fişek atılması caiz değildir.³⁹⁵ Müellifin yaşadığı bölgede havai fişek atılmasından dolayı çevredeki insanların rahatsız olması özellikle çocukların bu sestən korkması,³⁹⁶ maddi israfların söz konusu olması gibi nedenlerden dolayı örfi olarak kötü bir anlam yüklenmiştir. Hatta havai fişek atılması yaygın bir hal alan günümüzde bu bölgede yılbaşı gibi bazı günlerde hükümet tarafından havai fişek atılmasının yasaklandığını görmekteyiz.³⁹⁷ Anlaşılan o ki, müellif bu gibi nedenlerini göz önünde bulundurarak havai fişek atılmasının caiz olmadığını ifade etmektedir.

II. AHVALİ ŞAHSİYE İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Feyzullah, çok önem arz ettiği halde insanların dikkat etmediği ve unuttuğu bazı meseleleri delilleriyle birlikte ele almıştır. Burada örnek bahsinden birkaçı zikredeceğiz.

³⁹³ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 28.

³⁹⁴ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/41-43.

³⁹⁵ Feyzullah, *Hediye-i Ramazan*, 29.

³⁹⁶ Sobuj Kundu, "Atoşbazi Amader Ze Khoti Kore Gelo", Haber Ajansı, *Prothomalo* (05 Ocak 2022).

³⁹⁷ Hârûnürreşîd, "Bayramda Havai Fişek Atılması Yasaklandı", Haber Ajansı, *somoyerkonthosor* (21 Nisan 2023); "31 Aralık 2021 Tarihinde Emniyet Müdürlüğü Tarafından Yasağı", *rmp.gov.bd* (29 Aralık 2021).

A. Evlilik ve Mehir

Muhammed Feyzullah, normal şartlarda bir kişinin evlenmesinin müekked sünnet olduğunu, duruma göre bunun farz, vacip, mubah ve bazen mekruh veya haramda olabileceğini ifade etmektedir. Muhammed Feyzullah, evlenip helal rızık kazanmak için uğraşmak ve çocukların eğitilmesi ve terbiye edilmesi için çabalamak nafile ibadet ile meşgul olmaktan daha faziletli olduğunu ifade etmektedir. Müellif, evliliğin zorlaştığı bir ortamda fitne fesat ve zinanın artacağı ve toplumun düzeninin bozulacağı için evliliğin kolaylaştırılıp sade ve mütevazı düğünler yapılmasının sünnet olduğunu aktarmıştır.³⁹⁸ Çünkü Hz. Peygamber (sav), külfeti en az olan nikâhın en bereketli nikâh olduğunu buyurmaktadır.³⁹⁹ Evliliğin kolay olduğu bir toplumda zinanın da yaygın olmadığını söylemektedir.⁴⁰⁰

Muhammed Feyzullah, mehrin yüksek belirlenmesinin doğru olmadığını, bilakis mehrin az belirlenmesinin sünnet olduğunu belirtmektedir.⁴⁰¹ Çünkü rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber'in (sav) mehrin beş yüz dirhemden fazla olmadığını⁴⁰² ve hatta Hz. Ömer'in (r.anh) (ö. 23/644) şöyle dediği nakledilmiştir: "Kadınlar! Mehir hususunda aşırıya gitmeyiniz. Mehirleri yükseltmek dünyada övülecek bir şey ve Allah katında takva olsaydı, Allah'ın Resûlu buna hepinizden daha layık olacaktı. Halbuki Resûlullah'ın (sav) on iki ukıyye'den fazla mehir karşılığında, kadınlardan hiçbirini kendisine nikahladığını ve kızlarından hiçbirini de başkalarına nikahladığını bilmiyorum."⁴⁰³ Mehrin az olmasının sünnet olduğuna dair birkaç hadis daha aktaran Muhammed Feyzullah, Hz. Peygamber'den (sav)

³⁹⁸ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 2, 25.

³⁹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 41/75 (24529).

عن عائشة رضي الله عنها أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن أعظم النكاح بركة أيسره مؤونة.

⁴⁰⁰ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 4-5.

⁴⁰¹ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 9.

⁴⁰² Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, Nikâh, 13; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Nikâh, 29; İbn Mâce, *es-Sünen*, Nikâh, 17.

عن أبي سلمة بن عبد الرحمن، أنه قال: سألت عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم: كم كان صداق رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قالت: كان صداقه لأزواجه ثنتي عشرة أوقية ونشاء، قالت: أندري ما النش؟ قال: قلت: لا، قالت: نصف أوقية، فتلك خمسمائة درهم، فهذا صداق رسول الله صلى الله عليه وسلم لأزواجه.

⁴⁰³ Tirmizî, *es-Sünen*, Nikâh, 22; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Nikâh, 28; İbn Mâce, *es-Sünen*, Nikâh, 17.

عن أبي العجفاء السلمي، قال: قال عمر بن الخطاب: ألا لا تغالوا صدقة النساء، فإنها لو كانت مكرمة في الدنيا، أو تقوى عند الله لكان أولاكم بها نبي الله صلى الله عليه وسلم، ما علمت رسول الله صلى الله عليه وسلم نكح شيئا من نسائه ولا أنكح شيئا من بناته على أكثر من ثنتي عشرة أوقية.

nakledilen bir sünnet, sünnet-i zevâid bile olsa ona uymakta büyük fazilet ve şeref olduğunu dile getirmiştir.⁴⁰⁴

Yüksek mehir, altın, takı istenmesi, giyim, kuşam ve düğünde kibirli davranılıp gösteriş yapılması Muhammed Feyzullah'a göre dinde fesada ve kalbin ölmesine yol açar. Ayrıca ailede geçimsizlik, itaatsizlik gibi problemlerin de yüksek mehir ve düğünde aşırı harcamalardan dolayı ortaya çıktığını söylemektedir.⁴⁰⁵ Müellif Hz. Ebu Bekir'in (r.anh) (ö. 13/634) kızı Hz. Âişe'yi (r.anh) (ö. 58/678) küçük yaşta az mehirle evlendirmesinin mehrin az olmasının faziletinden dolayı olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁶ Mehrin az belirlenmesinin övgüye layık ve mendup bir iş olduğunu söyleyen Muhammed Feyzullah'a göre, sahih niyet ve evliliğin kolaylaştırılması, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine ittiba ve ailede huzurun sağlanması için yapıldığında daha büyük övgüye layık olur.⁴⁰⁷

Muhammed Feyzullah, yüksek mehir belirlenerek bu mehrin ödenmesinin sonraya bırakması durumunun mehrin ödenmemesine yol açtığını ifade etmektedir. Hâlbuki Kur'an ve sünnette yüksek mehir belirlenmesine dair hiçbir nass bulunmadığı halde düşük mehir belirlenmesine dair pek çok nass varid olmuştur.⁴⁰⁸ Allah (c.c), mehrin bu yönüyle alakalı Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: "Kadınlara mehirlerini gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle ondan bir kısmını size bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin."⁴⁰⁹ Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) mehirde belirlenen en ufak şeyin dahi verilmesini emrettiğini⁴¹⁰ söyleyen Muhammed Feyzullah, yüksek mehir belirlendiği esnada kişinin bunu ödememe niyeti taşımamasının daha kötü olduğunu belirtmektedir.⁴¹¹ Nitekim müellif bu hususu Hz. Peygamber'in, (sav) belirlenen mehri ödememek için niyet eden kimsenin mehri

⁴⁰⁴ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 7-10; Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 418.

⁴⁰⁵ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 11-12.

⁴⁰⁶ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 14.

⁴⁰⁷ Muhammed Feyzullah, *Mektûbât-ı Müfti-i Âzam* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 122; Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 25.

⁴⁰⁸ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 44.

⁴⁰⁹ Nisâ, 4/4.

وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا

⁴¹⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *es-Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 4/357 (3600); Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr* (Kahire: Dâru'l-vefa, 1991), 10/213 (14242).

عن ابن عباس , قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أدوا العلائق»، فقالوا: وما العلائق؟ قال: «ما تراضى به الأهلون.

⁴¹¹ Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 415.

ödemeyerek ölüp kıyamet gününde Allah'ın huzuruna zina eden kimse olarak çıkarılacağı⁴¹² haberini aktararak ifade etmektedir.⁴¹³

B. Kızgınlık Halinde Boşama

Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, kızgınlık derecesinin ölçülmesi mümkün olmadığı halde kızgınlık anındaki bazı belirtilerden hareketle kişinin kızgınlıktan çıkıp başka bir hal alıp almadığına göre hüküm de farklılık gösterebilir. Normal öfke halindeyken yapılan sözlü tasarruflar ile sinir krizi geçirmeye neden olan kızgınlık halindeki sözlü tasarruflar arasındaki hükümler değişiklik gösterebilmektedir. Bu bağlamda müellif, kızgınlık durumunu üç grupta toplayıp bunların her birisinin üzerine farklı hükümlerin bina edileceğini söylemektedir. Bu konuda Muhammed Feyzullah hüküm verirken klasik Hanefi fıkıh eserlerinde yer alan deli ve akli karışan anlamındaki "medhuş" terimi üzerine kıyas yaparak hüküm vermektedir.⁴¹⁴

"Medhuş" kavramını "aklı giden kimse"⁴¹⁵ olarak tanımlayan Muhammed Feyzullah, aklın gitmesinden kastedilenin, akılda bulanıklık oluşması, akıl dengesinin bozulması olduğunu ancak aklın tamamen yok olması anlamına gelmediğini söylemektedir. Dolayısıyla müellif "medhuş" olmak için aklın tamamen gitmesine gerek olmadığını ifade etmektedir.⁴¹⁶

Muhammed Feyzullah'ın aktardığına göre, Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı, *el-Hidâye* ve *Kenzü'd-dekâik* gibi Hanefi mezhebinin muteber metinlerinde sadece buluşa ermemiş, deli ve uykuda olan kişinin boşamasının geçerli olmayacağı ifade edilmekle beraber, ma'tûh, medhuş ve diğerlerinin boşamasının hükmünün ne olacağı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim *ed-Dürrü'l-*

⁴¹² bü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr* (Beyrut: Darü'l-Ammar, 1985), 1/84 (111).

عن ميمون الكردي، عن أبيه، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «أبما رجل تزوج امرأة على ما قل من المهر أو كثر ليس في نفسه أن يؤدي إليها حقها خدعها، فمات، ولم يؤدي إليها حقها لقي الله يوم القيامة وهو زان...»

⁴¹³ Feyzullah, *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi'n-Nikâh*, 23.

⁴¹⁴ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 5.

⁴¹⁵ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 3.

⁴¹⁶ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 4.

muhtâr ve *el-Fetâva'l-Hayriyye*⁴¹⁷ gibi son dönem Hanefî fıkıh eserlerinde deli ile birlikte ma'tûh ve medhuşun hükmü de zikredilmektedir.⁴¹⁸ Bundan hareketle Muhammed Feyzullah, Hanefî mezhebinin muteber metinlerinde sadece delinin hükmünün zikredilerek deli ile ortak illeti bulunan her hastalığın hükmünün de delinin hükmü ile aynı olduğuna işaret edildiğini söylemektedir. Son dönem müteahhirun fakihler, zatülcenp, baygınlık, ma'tûh ve medhuş kişinin deli ile aynı hükme tabii olduğunu ifade ederek âmm ifadeyi hâss olarak zikretmiş olmaktadır. Bu âmmdan sonra hâssın zikri gibidir.⁴¹⁹ Anlaşıldığı üzere delideki illetlerin medhuşta da bulunmasından dolayı medhuş olan kişinin de boşaması geçersizdir.⁴²⁰

Muhammed Feyzullah, bu açıklamanın ardından kızgınlık halindeyken boşamanın hükmünü üç grupta mütalaa etmiştir. Müellif, kişinin şuurunun yerinde olup normal kızgınlık halindeyken boşamasının geçerli olacağını dile getirmiştir.⁴²¹

İbn Âbidin'in, *Reddü'l-Muhtar*'dan⁴²² istifade ederek Muhammed Feyzullah, kişi kızgınlık halindeyken akılda dağınıklık yaşarsa, idrak ve his kaybı yaşarsa, konuşmalarında dağınıklık ve aşırı derecede bulanıklık yaşarsa bu durumda sözlerinin geçerli olmayacağını dolayısıyla boşanmanın da geçerli olmayacağını söylemektedir.⁴²³ Aynı şekilde kişinin kızgınlık halindeyken akli dengesini kaybetmesi, idrak ve his kaybı yaşaması, ne dediğini ve ne yaptığını bilmeyecek derecede sinir krizi geçirmesi ve konuşmalarında dağınıklık yaşaması durumunda bu kişi deli hükmüne girer ve dolayısıyla böyle bir durumda olan kişinin boşaması da geçerli olmaz. Medhuş kişi aklındaki bulanıklığın derecesine göre bazen deli hükmüne dâhil olabildiği gibi kızgınlık halindeyken sinir krizi geçiren kişi de deli hükmüne tabii olabilmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁷ Hanefî fıkıh âlimi Hayreddin b. Ahmed er-Remlî'nin (ö. 1081/1671) fetvalarını bir araya getiren eser.

⁴¹⁸ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 4.

⁴¹⁹ "ذكر الخاص بعد العام"

⁴²⁰ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 5.

⁴²¹ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/455.

⁴²² Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Riyad: Darü 'Alimi'l-Kütüb, 2003), 4/452.

⁴²³ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 5.

⁴²⁴ Feyzullah, *Hükmü Talaki'l-Gazban*, 5.

Muhammed Feyzullah, Hanefilere göre, mubah olmayan yollardan sarhoş olan bir kimsenin boşamasının geçerli olduğunu aktarmaktadır. Müellif, musibet, yaşlılık ve hastalıktan dolayı aklı bulanık kişinin aklı bulandığı sürede his ve idrak kaybı yaşamasından dolayı bu kişinin sözlerinin muteber olmadığını söylemektedir.⁴²⁵

III. SOSYAL HAYAT İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Hindu kültürü ile iç içe olan Bengal Müslümanlar arasında haram olduğu halde bazı işler yaygın hale gelmişti. İnsanları uyarması ve normalleşmiş bu haramlardan arındırması için Muhammed Feyzullah büyük çaba sarf etmiştir. Bu amaçla Muhammed Feyzullah, zaman zaman kendisine yöneltilen sorularına ayrıntılı olarak cevap vermiş, bazen de müstakil olarak o konuda kitaplar telif etmiştir.

A. Oy Vermenin Hükümü

Muhammed Feyzullah'a göre, devlet, dini nizam yani şeriat ile yönetilmeden ve şeriatın önerdiği adalet, insaf, dürüstlük ve adaleti gözetemeyen İslam ekonomi sistemi olmadan dünyaya refahın gelmesi, ülkelerin kalkınması ve yükselmesi durur.⁴²⁶ Oy vermenin karşılığında maddi destek almanın haram olduğunu ifade eden müellif, verilen oyu bir emanet olarak açıklamakta ve bir Müslüman'ın bu emanete ihanet edip mal, mülk, makam, mevki için, başkalarından korktuğu için, akrabalık bağlarından ötürü, soy ve zenginliğe bakarak dürüstlüğü, liyakate, yeteneğe ve dindarlığa bakmaksızın her türlü kötülüğü işleyen, makama layık olmayan kişilere oy vererek devlet idaresini bu kişilere emanet etmesinin Allah'a ve Hz. Peygamber'e (sav) ihanet etmek mesabesinde olacağını ifade etmektedir.⁴²⁷

Muhammed Feyzullah'a göre, aşağıda zikredilen şartları taşıyan kimselere oy verilmesi caiz değildir: Tevhit, risâlet ve kıyamet hakkında endişe duyan, şeriat ve adalet ile yönetme hakkında bilgi sahibi olmayan, İslam'ın direği olan namaz, oruç,

⁴²⁵ Feyzullah, *Hükümü Talaki'l-Gazban*, 4-5.

⁴²⁶ Muhammed Feyzullah, "Siyaset ve İslam", *Makâlât-ı Müfti-i Âzam* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1970), 45.

⁴²⁷ Feyzullah, *Votarar Dayitto (Oy Veren Sorumluluğu)*, 2.

zekât ve hac ibadetlerini yerine getirmeyen,⁴²⁸ para veya maddi imkânlar karşılığında oy satın almak isteyen, özel ve sosyal hayatında, yargıda, yetki kullanımında dürüstlüğü, dindarlığı, adaleti, fedakârlığı, şefkati gözetmeyen, hayatında, kazancında ve harcamalarında yaptığı fiillerin caiz olup olmadığını gözetmeyen, Müslüman olduğu halde şeriatı uygulamaya çekinip batının demokrasisini veya Rusya'nın komünizmini benimseyen, devlete karşı cephede yer alan, konuşmalarında hak ile batılı ayırt etmeyen, yalan, aldatma, faiz, rüşvet, içki, zina gibi İslam ve örfün onaylanmadığı işlere alışkanlığı bulunan ve çaresizlere zulüm eden kimselere oy verilmesi caiz değildir.⁴²⁹

Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre, zikredilen bu vasıfların herhangi birine sahip olan kimse devletin hiçbir makamında oturmaya ehil değildir.⁴³⁰ Dolayısıyla böyle kimsenin seçilmesi için fikirle, yazıyla, konuşmayla, malla, zaman vermeyle, oy vermeyle yani herhangi bir destekle yardımda bulunmak büyük günahlardandır ve devletin herhangi bir makamına böyle kişilerin gelmesine engel olmaya çalışmak cihat etme fiili kadar sevap bir faaliyettir.⁴³¹

Müellif, "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emreder."⁴³² mealindeki ayeti ve "Emanet, ehil olmayan kimseye verildiği zaman kıyâmeti bekle!"⁴³³ anlamındaki hadisi zikrederek oyu bir emanet olarak nitelendirmiş ve oy kullanmak suretiyle ehil olmayan kimselerin seçilmesi için çalışmanın büyük günah olduğunu, emanete ihanet olduğunu ve kıyametin alametlerinden biri olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁴ Ayrıca makam ve mevki için kişinin kendisini aday göstermesinin caiz olmadığını, ancak kişinin kendisini halka hizmet etmek ve ülkede kalkınma ve refahı sağlamak için aday göstermesinin caiz olduğunu söylemektedir.⁴³⁵

⁴²⁸ Muhammed Feyzullah, *Votarer Dayitto (Oy Veren Sorumluluğu)* (Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.), 3.

⁴²⁹ Feyzullah, "Siyaset ve İslam", 41.

⁴³⁰ Feyzullah, *Mektûbât-ı Müfti-i Âzam*, 53, 55.

⁴³¹ Feyzullah, "Siyaset ve İslam", 37.

⁴³² Nisâ, 4/58.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا.

⁴³³ Buhârî, *Câmiu 's-Sahih*, İlim 2, Rikâk 35.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا وسد الأمر إلى غير أهله فانتظر الساعة.

⁴³⁴ Feyzullah, "İslam Me Vot Ke Makam", 32; Feyzullah, *Mektûbât-ı Müfti-i Âzam*, 13.

⁴³⁵ Feyzullah, *Votarer Dayitto (Oy Veren Sorumluluğu)*, 6.

B. Şarkı Söylenmesi ve Müzik Aletlerinin Kullanılmasının Hükmü

Muhammed Feyzullah, davul, armonyum gibi müzik aletlerinin kullanılmasının veya şarkı söylenmesinin haram olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁶ Bu hükme delil olarak konu ile alakalı birkaç hadis zikretmektedir.⁴³⁷ "Şarkı kalpte münafıklık meydana getirir."⁴³⁸ "Benim ümmetinden bazı insanlar muhakkak içki içip ona adından başka isim takacaklar. Baş uçlarında çalgılar çalınacak ve şarkıcı kadınlar şarkı söyleyecekler. Allah onları yere batıracak ve onları maymunlar, domuzlar şekline dönüştürecektir."⁴³⁹ "Şarkıdan sakının! Çünkü şarkı hayâyı azaltır ve şehveti artırır."⁴⁴⁰ anlamındaki hadisler ile *Reddü'l-Muhtar*'dan şu delili de aktarmaktadır: "*Mülteka*'da Hz. Peygamber'den (sav) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) Kur'an okurken, cenazede (cenaze götürülürken), ordu savaşa giderken ve vaaz ederken sesi yükseltmeyi kerih görürdü. Durum böyleyken aşk ve muhabbet konuları içeren şarkı hakkında düşüncen ne olabilir! Şüphesiz bu mekruhtur ve dinde bunun hiçbir yeri yoktur. Ayrıca *el-Cevheretü'n-neyyire*'de zamanımızda süfilerin söyledikleri şarkıların haram olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla bunların söylenmesi ve bunları söyleyenlerle birlikte oturulması caiz değildir. Üstelik daha öncekiler hiç böyle yapmamıştır."⁴⁴¹ Bunların yanı sıra Muhammed Feyzullah, çalgı aletlerinin de kullanılmasının haram olduğunu beyan etmektedir.⁴⁴²

C. Vaazda Şiir, Kaside ve İlahi Okumanın Hükmü

Muhammed Feyzullah, vaazlarda çok az emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker yapıp, Kur'an ve hadise çok az değinip, temel dini bilgilerden, helal ve haram bilgilerinden az bahsedip çokça şiir, kaside veya ilahi okumanın mekruh olduğunu

⁴³⁶ Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 18.

⁴³⁷ Feyzullah, *Feyzü'l-Kelâm*, 163.

⁴³⁸ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Edeb, 60.

الغناء ينبت النفاق في القلب.

⁴³⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, Fiten, 22.

عن أبي مالك الأشعري، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ليشربن ناس من أمتي الخمر، يسمونها بغير اسمها، يعزف على رءوسهم بالمعازف، والمغنيات، يخسف الله بهم الأرض، ويجعل منهم القردة والخنازير.

⁴⁴⁰ Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beirut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 11/68.

قال ابن أبي الدنيا: قال يزيد بن الوليد: يا بني أمية إياكم والغناء فإنه ينقص الحياء ويزيد في الشهوة.

⁴⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2003, 9/503.

⁴⁴² Feyzullah, *Kabrin Bid'atu*, 60-61; Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 18-21.

dile getirmiştir.⁴⁴³ Ona göre, Hz. Peygamber, sahabe ve önder âlimlerimiz böyle yapmamıştır. Bu konuda onlardan bu şekilde hiçbir rivayet de bulunmamaktadır. Hz. Peygamber (sav) insanlara ne şiir öğretti ne de şiir onun huylarındandı. Kur'an bunu açıkça şöyle zikretmektedir:⁴⁴⁴ "Biz ona şiir öğretmedik; zaten ona yaraşmazdı da. Ona vahyedilen, ancak bir öğüt ve apaçık Kur'an'dır."⁴⁴⁵

Müellife göre, Kur'an'da Hz. Peygamber'in (sav) görevlerinden bahseden ayetten anlaşılacağı üzere⁴⁴⁶ yüce Allah, Hz. Peygamber'e (sav) insanlara Kur'an'ı okutmasını, ibadete yönlendirmesini, kötü amellerden uzak tutmasını, nefisleri tezkiye etmesini, dinin temel hükümlerini öğretmesini, insanların inançlarını zahiri ve batini tüm küfür, şirk ve kötü adetlerden arındırmasını ve güzel ahlakı öğretmesini emretmiştir.⁴⁴⁷ Resûlullah (sav) da insanlara nasihatta bulunurken bu çerçevede hitap ediyordu. Dolayısıyla Peygamberlerin varisi olan âlimlerin de bu konulara dikkat ederek vaaz ve nasihatlerinde bulunurken şiire çok yer vermemeye gayret etmeleri gerekir.⁴⁴⁸

Muhammed Feyzullah'a göre, normal durumda bile Kur'an, hadis ve dini ilmi bir kenara bırakıp şiir ile fazla meşgul olmak dinen hoş görülmeleyen bir durumdur ve mekruhtur. Halka sürekli şiir, kaside ve ilahi ile hitap etmek mekruh olmakla beraber bunların teganni ile okunması durumunun ziyadesiyle mekruh olması gerekir.⁴⁴⁹ Ayrıca müellif, şiirle çokça meşgul olanları ve bu kimselere tabii olanları Allah'ın (c.c.) şu şekilde uyardığını ifade etmiştir:⁴⁵⁰ "Şairlere ise haddi aşan azgınlara uyarlar."⁴⁵¹ Bununla birlikte "İnsanlardan öylesi vardır ki, eğlencelik asılsız ve

⁴⁴³ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 13.

⁴⁴⁴ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/163; Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 14-15, 27.

⁴⁴⁵ Yâsîn, 36/69.

وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ

⁴⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/164

Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı.

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

⁴⁴⁷ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 14.

⁴⁴⁸ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/164-165.

⁴⁴⁹ Feyzullah, *Fezû'l-Kelâm*, 498.

⁴⁵⁰ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 15-16.

⁴⁵¹ Şu'arâ, 26/224.

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ.

faydasız sözleri satın alır."⁴⁵² mealindeki bu ayette yer alan "lehv-el hadis"ten kastedilenin çalgı aleti ve musiki olduğunu söyleyip teganni yaparak şiir okumanın da musiki içerisine dâhil olacağını ifade etmektedir.⁴⁵³ Ayrıca teganni yaparak şiir okuyan kimsenin hayâsının azaldığını, şehvetinin arttığını ve mürüvvetinin yok olacağını söylemektedir.⁴⁵⁴

Muhammed Feyzullah, bu hükme delil olarak konuyla alakalı şu hadisi zikretmektedir: "Muhakkak ki, bir kimsenin karnının içinin onu bozacak bir irinle dolması, şiir dolmasından daha hayırlıdır" buyurmuştur.⁴⁵⁵ Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre, bu hadisten ne tür şiir olursa olsun eğer Kur'an, hadis ve dini ilimlerden daha fazla meşgul olunacak bir iş haline gelirse her hâlükârda şiirle çokça meşgul olmanın yasaklandığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁶ Ancak şiirin, Kur'an, hadis ve dini ilimlerden alı koymayıp bunları öğrenmeye ve öğretmeye yardımcı olması durumunda mekruh olmadığını söylemek mümkündür.⁴⁵⁷

Muhammed Feyzullah, vaizlerde bulunması gereken özellikleri de zikretmiştir. Vaizlerin adil olması, hadislerin hükmünü yani hangisinin sahih, zayıf ve uydurma olduğunu bilmesi, âlimlerin Kur'an'ı nasıl tefsir ettiklerini bilmesi ve Peygamber, sahabe ve âlimlerin hayatları ve menkıbeleri hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir.⁴⁵⁸

D. Allah Aşkıyla Cezbelenme-Bağırmanın Hükümü

Muhammed Feyzullah, zikir halkalarında veya vaaz ve nasihatlerde dinleyicilerin kendilerini tutamayıp atlama, zıplama, bağırma gibi hareketler yapmasının kerih, uygunsuz, sahabe, tabiun, müçtehit imamların amellerine ve sünnete aykırı olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda müellif meclis adabını ele alıp Hz. Peygamber'in (sav) hayatının ümmeti için örnek olduğunu ifade ederek O'nun

⁴⁵² Lokmân, 31/6.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ.

⁴⁵³ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 17.

⁴⁵⁴ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 18, 30.

⁴⁵⁵ Buhârî, *Câmiu's-Sahih*, Edeb, 92.

عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لأن يمتلى جوف أحدكم قبحا يريه خير له من أن يمتلى شعرا.

⁴⁵⁶ Feyzullah, *Mektûbât-ı Müfti-i Âzam*, 78.

⁴⁵⁷ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 16, 28.

⁴⁵⁸ Feyzullah, "Zemmü'l-eksar fi İnşadi'l-aş'ar", 18-19.

meclisinin şeklini şöyle aktarmaktadır: "Hz. Peygamber'in (sav) meclisi ilim, basiret, hayâ, emanet ve sabrın meclisi idi. Mecliste ses yükselmezdi."⁴⁵⁹ Böylece Muhammed Feyzullah Hz. Peygamber'in (sav) meclisinin sessizliğini dile getirmiştir.⁴⁶⁰

Müellifin aktardığı üzere, diğer bir hadiste Resûlullah'ın meclisinde sahabelerin Hz. Peygamber'i (sav) nasıl dinlediği bize şu şekilde gelmektedir: "Hz. Peygamber (sav) konuşurken sahabeler başlarını eğerek öyle bir şekilde oturdular ki sanki başlarında kuş oturuyordu."⁴⁶¹ Müellif, insanlar içinde hitabeti en üstün olanın Hz. Peygamber (sav) ve Allah'tan en çok korkanların ise sahabeler olmasına rağmen Resûlullah'ın meclisinde sahabelerin sessizce oturduğunu dile getirmekte ve dolayısıyla Allah korkusuyla yere düşmenin, atlamının, zıplamanın mekruh olduğunu belirtmektedir.⁴⁶²

Muhammed Feyzullah, Hz. Abdullah b. Ömer'in (r.anh) Iraklı bir adamı yerde yuvarlanırken görünce bu hale gelmesinin sebebini sorduğunu, insanların ise bu kişinin yanında Kur'an okununca veya Allah'ın ismi zikredilince Allah korkusuyla yerlerde yuvarlandığı söylediğini ve bunun üzerine Hz. Abdullah b. Ömer'in, "Şüphesiz biz de Allah'tan korkarız ancak biz böyle yapmayız"⁴⁶³ dediğini zikrederek sahabelerin bizden daha fazla Allah'tan korktuğunu ancak sahabelerden hiçbirinin böyle yaptığına dair hiçbir rivayetin bulunmadığını ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Yine de böyle yapanları ve hatta bunu alışkanlık haline getirenleri şu hadis-i şerifle

⁴⁵⁹ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ Tirmizî, *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* (Mekke: el-Mektebetü't-ticariyye, 1993), 278 (337); Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslamiyye, 1983), 13/274 (3705).

مجلسه مجلس علم وحلم وحياء وأمانة وصبر، لا ترفع فيه الأصوات.

⁴⁶⁰ Feyzullah, *Hükmü'l-ahvâl ve'l-mevâcid*, 2, 8; Feyzullah, *Ahkâmü's-sima' ve's-secdeti't-tahiyye*, 20.

⁴⁶¹ Tirmizî, *eş-Şemâilü'n-nebeviyye*, 290 (352); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *eş-Şikâat* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-maârifü'l-Osmâniyye, 1973), 2/150.

وإذا تكلم أطرق جلساؤه كأنما على رؤوسهم الطير

⁴⁶² Feyzullah, *Hükmü'l-ahvâl ve'l-mevâcid*, 2,11.

⁴⁶³ İbn Battâl, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, 10/278; Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 111; İbn Receb el-Hanbelî, *İhtiyârü'l-evlâ*, 169.

حدثنا سعيد بن عبد الرحمن الجمحي ، عن أبي حازم مَرَّ ابن عمر برجل من أهل العراق ساقط والناس حوله، فقال: ما هذا؟ فقالوا: إذا فُرى عليه القرآن أو سمع الله يُذكر خَرَّ من خشية الله. قال ابن عمر: والله إنا لنخشى الله ولا نسقط.

⁴⁶⁴ Feyzullah, *Hidayetü'l-İbâd*, 2012, 1/169.

uyarmaktadır:⁴⁶⁵ "Dinde aşırıya gitmekten sakınınız. Çünkü sizden öncekileri dinde aşırılık helak etti."⁴⁶⁶

Müellif, cennet müjdelerini, cehennem azabını, peygamberlerin ve sahabelerin hayat hikâyelerini dinleyen kişinin tüylerinin ürpermesinin, kalbinin titremesinin, gözyaşı dökmesinin ve kalbinde korku hissetmesinin övülen bir hal olduğunu ve Kur'an ve sünnet de bu konuda örneklerin bulunduğunu söylemektedir.⁴⁶⁷

E. Borca Karşılık Hediye Vermenin Hükümü

Muhammed Feyzullah, "Her menfaat sağlayan borç faizdir."⁴⁶⁸ anlamındaki hadis-i şerifi aktararak borç veren kişinin bu borcu verdiği esnada borç verdiği kişiden borçtan fazlasını veya onun karşılığında bir menfaat istemesinin bu akdi faiz içeren bir işleme çevireceğini beyan etmektedir. Muhammed Feyzullah'ın belirttiğine göre, aynı şekilde borç veren kişi borç verirken böyle şart koşmayıp ancak örfte borç alan kişinin ödeme esnasında borçtan fazlasını verme veya başka bir hediye verme âdetinin olması durumunda yine bu da faiz olacağı için haram olur. Bunun haram olmasının sebebi ise, borç veren kişi borç karşılığında fazlalığı şart koşmasa da âdet olarak fazla bir şey verileceğini bilmektedir. Bu da alacaklı kişinin şart koşması gibidir. Çünkü "Örfen ma'rûf olan şey, şart kılınmış gibidir."⁴⁶⁹ Bu durumda borç veren kişinin borç vermesinin karşılığında fazla bir şey alma umudu olmasaydı borç vermeyeceği anlaşılmaktadır. Muhammed Feyzullah'a göre, bu durumlarda borç vermenin temel amacı verilen borç karşılığında bir menfaat elde etmek olur ki bu da hadis de zikrolunduğu gibi faizdir. Ancak borç veren kişi borç verme esnasında bir fazlalık şart koşmazsa ve âdette de böyle bir uygulama yoksa bu durumda borç alan kişinin borcu öderken hediye olarak bir şey vermesi caiz olur.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Feyzullah, *Hükmü 'l-ahvâl ve 'l-mevâcid*, 12.

⁴⁶⁶ İbn Mâce, *es-Sünen*, Menâsik, 63.

إياكم والغلو في الدين فإنه أهلك من كان قبلكم الغلو في الدين.

⁴⁶⁷ Feyzullah, *Hükmü 'l-ahvâl ve 'l-mevâcid*, 3; Feyzullah, *Hidayetü 'l-İbâd*, 2012, 1/171-172.

⁴⁶⁸ Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5/573 (10933).

عن فضالة بن عبيد صاحب النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: كل قرض جر منفعة فهو وجه من وجه الربا.

⁴⁶⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü 'l-hükkâm*, 1/51 (madde, 43); İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 85.

المعروف كالمشروط، او المشروط عرفا كالمشروط شرعا.

⁴⁷⁰ Feyzullah, *Hürmetü 'l-isticâr ala 't-ta'ât*, ty., 5-6.

F. Gayrimüslimlerin Merasimlerine/Dini Törenlerine Katılmanın Hükümü

Muhammed Feyzullah'ın bildirdiğine göre, gayrimüslimlerin çeşitli merasimlerine gidilmesi ve iştirak edilmesi haramdır. Buralara giden Müslüman kimse fasık olur. Hatta Muhammed Feyzullah, bu merasimleri beğenip bunlara katılarak orada düzenlenen şirk ve küfür işlerine katılan kimsenin hemen dinden çıkıp kâfir olacağını söylemektedir.⁴⁷¹ Aynı şekilde bu merasimleri ta'zim eden veya merasimlerin azameti için teberruken bir şey satın alan kişi de dinden çıkmış olur ve hanımı ile evlilik bağı kopar. Fakat kişinin merak edip sadece bu merasimleri görmeye gitmesi haramdır. Ancak bu, kişiyi dinden çıkarmaz.⁴⁷²

G. Kabrinde Kur'an Okunması İçin Vasiyet Etmenin Hükümü

Muhammed Feyzullah'a göre, eğer bir kişi “benim malımdan falan kişiye şu kadar ücret ver bunun karşılığında benim kabrimde Kur'an okusun” diye vasiyette bulunursa bu vasiyet batıl olur. Çünkü müellife göre, Kur'an okuma karşılığında ücret almanın cevazı olmadığı için Kur'an okuma karşılığında ücret verilmesinin vasiyeti de geçersiz olur.⁴⁷³ Fakat karşılığında ücret alınmadan ölümler için Kur'an okunması caizdir. Ayrıca ölümler için Kur'an okumak, nafil oruç tutmak, hac yapmak ve bunlardan hâsıl olan sevabı ölümlerin ruhlarına göndermek de caizdir. Zira Muhammed Feyzullah, ölümler için tasadduk da bulunulmasının, mağfiret dilenmesinin, dua edilmesinin, onlar için hac yapılmasının faziletli ameller olduğunu aktarmaktadır.⁴⁷⁴

Muhammed Feyzullah, ücret karşılığında Kur'an okunmasının caiz olmadığını ve dolayısıyla böyle bir vasiyette bulunulmasının da caiz olmadığını belirtmektedir. Ancak bir karşılık beklemeden ölü için Kur'an okunup sevabının ruhuna gönderilmesinde bir sakınca olmadığını dile getirmiştir. Müellifin bu görüşü, *el-Bahrü'r-râ'ik*'te geçen, "Kişi Kur'an okumanın karşılığında benim malımdan verin

⁴⁷¹ Feyzullah, *Fetâvâ-i Fevziyye*, 1/455.

⁴⁷² Muhammed Feyzullah, *Hediye-i Ramazan, Fazâil-i ve Mesail-i Kurbanı* (Hathacerî: Fevziye Kütüphanesi, ty.), 14.

⁴⁷³ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 13, 26.

⁴⁷⁴ Feyzullah, *Hürmetü'l-isticâr ala't-ta'ât*, ty., 12.

diyerek vasiyette bulunursa bu vasiyet batıl olur."⁴⁷⁵ ifadesi tarafından desteklenmektedir.

⁴⁷⁵ Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik Şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Kahire: Darü'l-kitabi'l-İslamiye, ty.), 8/518.

SONUÇ

Hint alt kıtasında yer alan Bengal bölgesi, son yüzyıl içerisinde ilmi ve siyasi açıdan hareketli bir süreç geçirmiştir. Bu bağlamda Müslümanlar nüfusun ekserisini teşkil etmelerine rağmen ezilmiş ve devlet kademelerinden tecrit edilmeye çalışılmıştır. İslam'a ve Müslümanlara yönelik güdülen bu acımasız tutumlara karşı pek çok Müslüman elinden geldiğince tepki göstermiştir. Âlimler bilgileriyle, siyasiler politikalarıyla, vatandaş da yaptığı protesto hareketleriyle Müslümanların korku ve endişeden uzak bir vaziyette refah içinde yaşamasını temin etmeye çalışmıştır.

Hayatının hemen her safhası mücahede ve mücadeleyle geçen Mevlana Muhammed Feyzullah, yılmaz bir azim ve tükenmez bir sabırla pek çok kişiyi imrendirecek bir hayat yaşamıştır. Çalışma hayatı Bangladeş'in en eski ve en büyük medresesi olan Hathacerî Medresesi'nde öğretmenlik görevi ile başlamıştır. Daha sonra aynı medresede Bangladeş'in ilk fetva ihtisasını açmış ve fetva bölümünün baş müftülüğü görevini üstlenmiştir. Onun en öne çıkan vasıflarından biri fıkıhçılığı olmuştur. İslam hukukundaki olağanüstü bilginliği ve içtihat becerilerinin bir sonucu olarak fıkıh ilmine büyük hizmetler yapabilmiş ve fıkıh ile ilgili değerli çalışmalara imza atmıştır. Enver Şâh Keşmîrî ve Şebbîr Ahmed Osmânî gibi dönemin önemli ilim adamlarından ders görmüş ve binlerce âlim, müftü ve fakih yetiştirmede önemli derecede rol oynamıştır.

Müftü Muhammed Feyzullah, İslamî ilimleri bir bütün halinde ele almış, hemen her alanda söz söylemiş ve eser vermiştir. Yüze yakın eser veren Muhammed Feyzullah'ın eserlerine baktığımızda, fıkıh ve hadise dair eserler olduğu gibi kelim, tasavvuf, sîret, edebiyat ve tarih alanlarında da eserlerin ortaya koyduğunu görüyoruz. Muhammed Feyzullah'ın ortaya koymuş olduğu eserlerin sayısı yüze yakın olup anadili olan Bengalceneden Farsça ve Urduçada yazılmış eserlerin sayısı fazladır.

Hicri birinci asırda başlamış, hicri ikinci ve üçüncü asırlarda tamamlanmış olan fıkıh çalışmaları; Müftü Muhammed Feyzullah, fakihlerin ve muhaddislerin hizmetlerini, dört mezhep imamlarının faaliyetlerini ve itibarlarını tanıyıp Hanefi fikhına hizmet vermiştir. Mezhep imamlarının usullerini takip ederek kendi yöntemiyle çağın sorularına cevap vermeye çalışmıştır. Ayrıca o, kendi asrında tartışılan güncel fikhî meseleler hakkında fikir beyan etmiş ve kendi özellikleri, coğrafi ortamı içinde mevcut olan problematik hususlarda belli sınırlar içinde içtihatlarında bulunmuştur.

Muhammed Feyzullah, 20. yüzyılda iman ve inançla ilgili çeşitli fitne, sapkınlık ve hurafelere karşı tatmin edici cevaplar verebilmiştir. Muhalif görüşlere delil ve kanıtlarla çürütmeye gayret göstermiştir. İctihadı beceri ve hikmeti ile deliller sunarak çağın ihtiyaçlarını karşılamada başarılı olmuştur.

Hindular ile iç içe olan Bengal bölgesindeki Müslümanları Hindu kültüründen etkilenmiştir. Bazı şahısların araştırmaksızın Hindu kültürün unsurlarını İslami kültüre dâhilmiş gibi anlatmaları neticesinde bu coğrafyada birçok bid'at ve şirk unsuru yaygın hale gelmiştir. Böylece özellikle Muhammed Feyzullah'ın yaşadığı bölgedeki Müslümanların Hz. Peygamber'in sünnetiyle ilişkisi kopmuş, bid'atçıların faaliyetleri her yere yayılmış ve Allah'ın yakınlığını kazanabilmesi için kendilerince yeni şekil ve yollar icat edilmiştir. Muhammed Feyzullah bid'at ve hurafelere karşı delil ve kaynak olarak Hz. Peygamber'in sünnetini ileri sürmüş ve böylece ümmete kurtuluşun yolunu göstermeye çalışmıştır. Karşılaştığı bu durumlarla mücadele etmek için onun sık sık bu konulara değindiğini görmekteyiz. Örnek olarak, Muhammed Feyzullah'ın, gayrimüslimlerin merasimlerine katılmanın haram olduğunu, kabirlerde yatanlardan isteklerde bulunmasının ve ücret karşılığında kuran okutmasının caiz olmadığını şeklindeki ifadelerini söylenebilir.

Mezhepte Hanefiliği tercih eden Muhammed Feyzullah, görüşlerini klasik fıkıh geleneği çerçevesinde ifade etmiş olup sıkça Kur'an ayetlerine, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine ve mezhep âlimlerin özellikle de Mergînânî, Haskefî ve son dönem Hanefi fakihî İbn Âbidîn görüşlerine atıflar içerir. İbadet ile alakalı görüşleri beyan ederken delillere girmeyip mezhep âlimlerince tercih edilmiş görüşleri zikrederken ihtilaf bulunan konularda başta Kur'an, sünnet olmak üzere konu ile alakalı klasik

fıkıh eserlerinden çokça delil zikrettiğini görmekteyiz. Örnek olarak Kur'an okumanın ve kabir ziyaret etmenin karşılığında ücret alınmasının haram olduğuna dair yüze yakın delil getirdiğini söylenebilir. Muhammed Feyzullah'ın fûrû fıkıh ile alakalı ele aldığı konulara baktığımızda, takip ettiği mezhebin muteber görüşlerin dışına çıkmadığını söyleyebiliriz. Zaman zaman tercihte bulunmuştur. Buna örnek olarak, Muhammed Feyzullah, mahalle mescidinde cemaatin tekrarlanması konusunda Haskefî ve İbn Abîdîn'in ikinci bir ezan ve kametle cemaatin tekrarlanması durumunda mekruh olduğu görüşü üzerine mezhebin diğer âlimlerin görüşünü tercih ederek her hâlükârda cemaatin tekrarlanmasının mekruh olduğunu söylemiştir. Ayrıca bazen Muhammed Feyzullah'ın bir kavramı başka bir kavramın yerine kullandığını görmekteyiz. Cuma günü zeval vaktinden sonra alışverişle meşgul olunması konusunda tahrimen mekruh kavramı yerine haram kavramını kullanması, Farz-ı kifaye yerine vacip-i kifaye kavramını kullanılması buna örnek olarak zikredilebilir.

Delillerle desteklenmeyen hocaların ve büyüklerin içtihadı beyanlarını kabul etmemiş ve görüşleri Kur'an'a, hadise veya fıkıh usulüne uygun olmadığı sürece muteber olmayacağını ve dolayısıyla büyüklerin uyguladığı bazı uygulamaları delillerle ispatlanmadığı için bunları delillerle çürütmeye çalışmıştır.

Muhammed Feyzullah, fetva kitabındaki konuları delilleriyle birlikte oldukça ayrıntılı anlatmıştır. Bazı fetvaların kitap halinde yayımlandığını görmekteyiz. Bölgedeki çağdaşların yaptığı etki alanına bakınca onun fıkha yaptığı hizmeti kadar hizmet yapamadığını görüyoruz. Sade bir üslupla fıkıh hükümlerini ümmetin huzuruna sunan Müftü Muhammed Feyzullah, yaklaşık beş bin fetva vermiştir.

Bu çalışmanın, Hint coğrafyasında yaşamış kıymetli ilim adamlarının hayatını inceleme noktasında bir teşvik unsuru olmasını temenni ederiz. Zira bu coğrafya, her dönemde kıymetli âlimler çıkarmış olan mümbit bir arazidir. Son olarak, Temel İslam Bilimlerinin hemen her sahasında eserler kaleme alan Muhammed Feyzullah'ın eserleri taranarak "Muhammed Feyzullah'ın Fıkıh Usulü Anlayışı" konulu bir çalışmanın yapılması, Muhammed Feyzullah'ın Hanefi usulündeki yerinin daha belirgin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- A. K. M., Muhyiddin. *Çottograme İslam*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1996.
- Abdullah, Muhammed. *Bangladeşer Ketomana Arbibid*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1986.
- Abdullah, Zekeriyeye. “Üçüncü Bayram: Bir Bid’at ve Hurafe”. *Aylık el-Kevser* 3 (Mart 2012). <https://www.alkawsar.com/bn/article/579/>
- Abdülbaki, Muhammed. *Bangladeşe Arbi, Farsi ve Urdute İslami Şahitto Çorça*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005.
- Abdülbaki, Muhammed. *Müslim Şaşonamole Bangladeşe İslami Şikka ve Şahitto Çorça*. Dakka: Bangladeş İslam Vakfı, 2003.
- Abdülbatın, Muhammed. *Mevlana Karamat Ali Cavnpûrî (r.a) er Jiboni*. Dhaka: Asmot Ali, ty.
- Abdülkayyûm, Hasan. *Hacı Şeriatullahor Jibon Drişti*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1998.
- Abdülkerim. *Banglar İtihas: Sultani Amal*. Dhaka: Jatiyo Şahitta Prakaş, 2013.
- Abdülkerim. “Mahdum Şah Devla”. *Banglapedia*. C. IX. Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2003.
- Abdüssettâr. *Tarih-i Medres-i Alia*. Dhaka: Medrese-i Alia, 1959.
- Abdüssettâr, Muhammed. *Âliye Medresenin Târihi*. Dakka: Medres-i Âliye, 1993.
- Abdüssettâr, Muhammed. *Bangladeşe Madraşa Şikka İtihaş o Şomaj Zibone er Provab*. Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.
- Abdüssettâr, Muhammed. *Ferîdpure İslam*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1993.
- Acemî, Nur Muhammed. *Hadiser Totto o İtihaşi*. Dhaka: İmdâdiyye Kütüphanes, 1993.
- Acref, Devan Muhammed. “Amader Deşer Madrasa Şikka”. *Maşik Madrasa* 1 (Aralık 1996).
- Afgânî, Abdülhakim. *Keşfü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-Dekâik*. 2 Cilt. Karaçı: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1987.
- Ahanda, Mahfûzu'r-Rahmân. *Arakaner Musalmander İtihas*. Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2013.
- Ahmed, Ali. *Daru'l-ulûm Mu'inü'l-İslam Hathaceri: Şikka Protiştan Teke Şongoskar Andolon*. Çitagong: Han Yayınları, 1980.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999.
- Ahmet, A. K. M. Nâzır. *Bangladeşe İslâmer Agomon*. Dhaka: Bangladesh Islamic Center, 1999.
- Âlem, Muhammed Mürşid. *İlmi Hadis Öğretimine Bangladeşli Muhaddislerin Katkıları (1971-2021)*. Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ali, A. K. M. Yakup. *History of Traditional Islamic Education in Bangladesh*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1983.
- Ali, A. K. M. Yakup. *Rajşahite İslam*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1993.
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. Riyad: Darü 'Alimi'l-Kütüb, 2003.
- Ali, Muhammed Sekendar. *Zuhudu'l-Muhaddisin Fi Bangladeş ve Turasil İslami*. Dhaka: Diyûbend Yayınevi, 1995.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. 16 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Arafat, Nasim. *Mufti-i Azam Mevlana Feyzullah (rah.)*. Dhaka: Maktabatul Huda, 2022.
- Arifbillah, Abu Musa Muhammed. "Müfti Feyzullah". *Banglapedia*. C. II. Dhaka: Asiatic Society of Bangladesh, 2016.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-İnâye şerhü'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1970.
- Barkat, Abul vd. *Political Economy of Madrassa Education in Bangladesh: Genesis, Growth, and Impact*. Dhaka: Ramon Publishers, 2011.
- Begüm, Afroja. *Sonârgâonye muslim Şikka ve şaniskriti Unnoyone Şerfettin Ebu Tevvâme'er Obodan*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-vefa, 1991.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. 14 Cilt. Riyad: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bhuiyan, Müşerref Hüseyin. "Şah Mahdum Rupoş". *Banglapedia*. IX/456-457. Dhaka: Banglapedia, Asiatic Society of Bangladesh, 2003.

- Birişik, Abdulhamit - Daudı, Khalıd Zafarullah. “Keşmîrî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/327-329. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *Câmiu’s-Sahih*. Savm Cilt. İstanbul, 1978.
- Çakmak, Selma. *Hanevî Mezhebinde Mekruh Kavramı, Gelişimi ve Tenzihî-Tahrîmî Mekruh Ayrımı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.
- Çovdori, İzhârul İslam. *Hayat-ı Müfti Âzam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1977.
- Çovdury, Masud Hasan. “Bangladeş”. 1/456-457. Dakka: Banglapedia, Asiatic Society of Bangladesh, 2004.
- Çoydori, İzharul İslam. *Hayat-i Müfti Azam*. Hathacari, ts.
- Çoydori, İzharul İslam. *Müfti Âzam Feyzullah rah.: Jibon o Kormo*. çev. Ruhullah Numani. Dhaka: İttihat Yayınları, 2022.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Darü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2010.
- Editör Heyeti. *İslami Bişşokoş*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1995.
- Ekrem Han, Muhammed. *Moslem Bongger Şamajik İtihaş*. Dhaka: İtico Yayınevi, 2002.
- Elahi, Mevlana Mahbub. *Hayatu’l-musannifin*. Dhaka: Enver Yayınları, 2013.
- Ferîdî, Mevlana İshak. *Kavmi Madrasar İtibitto*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1998.
- Ferrâ el-Begavî. *Şerhu’s-sünne*. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslamiyye, İkinci., 1983.
- Feyzullah, Muhammed. *Ahkamü Daveti’l-Müravveca*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Feyzullah, Muhammed. *Defü’l-İ’tisaf fî Ahkâmi’l-İ’tikâf*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Feyzullah, Muhammed. *Durud ve Kiyam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Feyzullah, Muhammed. *el-Faysalatu’l-Celiyye li Ahkâmi’s-sima’ ve’s-secdeti’t-tahiyye*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1933.
- Feyzullah, Muhammed. *el-Felâh fî ma Yeteallaku bi’n-Nikâh*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1958.
- Feyzullah, Muhammed. *el-Kavlü’s-sedîd fî Hükmi’l-ahvâl ve’l-mevâcid*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1953.
- Feyzullah, Muhammed. *el-Kelâmu’l-Fasil beyne ehli’l-Hak ve’l-bâtil*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.

- Fezullah, Muhammed. “el-Manzûmetü'l-Muhtasarâtu fi Hükmi'l-Ücreti ala't-Ta'ât”. *Manzûmet-i Kâki*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *er-Risaletü'l-Manzûmât 'alâ'l-Fırkati'n-Nâsriyye*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Fazâil-i Zülhicce ve Mesail-i Kurbanı*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1991.
- Fezullah, Muhammed. *Fetâvâ-i Fevziyye*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2010.
- Fezullah, Muhammed. *Fezû'l-Kelâm li Seyyidi'l-Anâm*. çev. Kazi Muhammed Hanif. Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2007.
- Fezullah, Muhammed. *Hediye-i Ramazan*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Hediye-i Ramazan, Fazâil-i ve Mesail-i Kurbanı*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Hidayetü'l-İbâd ila Sebil'r-Reşad*. 2 Cilt. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2012.
- Fezullah, Muhammed. *Hidayetü'l-İbâd ila Sebil'r-Reşad*. çev. Musa Bin İzhâr. 2 Cilt. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2012.
- Fezullah, Muhammed. *Hükmü İstimali Mükabbirü's-Savt*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1957.
- Fezullah, Muhammed. “Hükmü Tekrarı'l-Cemaat”. *el-Kavlü's-sedîd fi Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcid*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1938.
- Fezullah, Muhammed. *Hükmü't-takallümi bi Niyyeti bi Lisani'l-Arabiyye*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *İncâhü'l-Hâcet Risale-i Râh-ı Nacet*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1945.
- Fezullah, Muhammed. *İrşadü'l-Ümme ila't-Tefrik Beyne'l-Bid'at ve's-Sünne*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. “İslam Me Vot Ke Makam”. *Makâlât-ı Müfti-i Âzam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1970.
- Fezullah, Muhammed. *İstihbabu'd-du'ât fi Nazri'l-Müfti'l-A'zam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 2014.
- Fezullah, Muhammed. *İzaletü'l-Habti ve'l-Heyman fi İsbâti Rüyeti Hilali'l-'id ve'r-Ramazan*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1958.
- Fezullah, Muhammed. *İzharu'l-İhtilal*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Kabrin Bid'atı*. çev. Yusuf İslamabadi. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Makâlât-ı Müfti-i Âzam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Mektûbât-ı Müfti-i Âzam*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, ty.

- Fezullah, Muhammed. *Münkirâtü'l-kubûr*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, 2., 1979.
- Fezullah, Muhammed. *Niyeter Torika*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. “Niyet Kardan Dar Namaz”. *el-Kavlü's-sedîd fî Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcid*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, 1946.
- Fezullah, Muhammed. *Refü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-isticâr ala't-ta'ât*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Refü'l-İşkâlât 'ala Hürmeti'l-isticâr ala't-ta'ât*. çev. Abdullah Muhammed Yusuf. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Salatü'l-Müsafir*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. “Siyaset ve İslam”. *Makâlât-ı Müfti-i Âzam*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, 1970.
- Fezullah, Muhammed. *Tergibü'l-ümmeti ila Tahsini'n-niyyeti*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Tevzihi'l-Beyan fî Hükmi Talaki'l-Gazban*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. *Ümdetü'l-Akvâl fî Reddi ma fî Ahseni'l-Makâl*. Diyübend: Diyübend Press, 1915.
- Fezullah, Muhammed. *Votarer Dayitto (Oy Veren Sorumluluğu)*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, ty.
- Fezullah, Muhammed. “Zemmü'l-eksar fî İnşadi'l-aş'ar ve'l-a'raz an Beyanı'l-ahkam ve'l-asar”. *el-Kavlü's-sedîd fî Hükmi'l-ahvâl ve'l-mevâcid*. Hathacerî: Feziye Kütüphanesi, 1953.
- Fuad, Abdur Rahman. *Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı ve sosyal etkileri (1203-1757)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018. <http://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/4892>
- Fuad, Abdur Rahman. “Bengal Bölgesinin İslamlaşmasında Şah Celal'in Rolü”. *İSTEM* 39 (2022), 95-114.
- Fuad, Şerifu İslam. *Allama Hafez Cunayed Babunagari'nin Roçona Şamogri*. Dhaka: Mektebetü'l-Atik, 2013.
- Habîburrahman, Hâkim. *Asudegan-i Dakka*. Dhaka: İmdâdiyye Yayınevi, 1946.
- Habîburrahman, Muhammed. *Amra Zader Uttorsuri*. Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2009.
- Habîburrahman, Muhammed. *Hayatü'l-müsennifin*. Dhaka: el-Kevser Prokaşoni, 2012.
- Hâmidî, Muhammed Miyâcuddin. *Kormobir Mevlana Rûhulemîn*. Dhaka: Han Kardeşleri ve Şirketi, 1960.
- Han, Abbas Ali. *Banglar Musalmander Itihash*. Dhaka: Bangladesh Islamic Center, 2011.

- Han, Muhammed Mazlum. *The Muslim Heritage of Bengal*. İngiltere: Kube Publishing, 2013.
- Han, Muhyiddin. “Bangladeşe İslam: Koekti Totthya Sutra”. *Maşik Medine X* (Ocak 1992).
- Hârûnürreşîd. “Bayramda Havai Fişek Atılması Yasaklandı”. Haber Ajansı. *somoyerkonthosor*. 21 Nisan 2023. Erişim 19 Eylül 2023. <https://www.somoyerkonthosor.com/post/2023/04/21/6441e78161091>
- Haskefi, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürri’l-muhtâr*. Beyrut: Darü’l-kütübi’l- ilmiyye, 2002.
- Helal, Nasir. *Joşor Jelai İslam Proçar ve Proşar*. Joşor: Şimanto Yayınları, 1992.
- Hobigonji, Mevlana Tafajjul Haq. “Monişider Sitiçaron”. *el-Kevser Yayınları* 6 (2014).
- Husam, Syed Sajjad. “Bangladeş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 5. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, ts.
- Hüseyin, Devan Nurulenver. *Celâlâbâd’er Kotha*. Dhaka: Bangla Akademi, 1997.
- Hüseyin, Devan Nurulenver. *Şeyh Celâl*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1995.
- Hüseyin, Hondokar Muhammed Mubarek. “Caşne Culus-i Eid-i Mevlidi’n-Nebi: Şer’i Diştivongi”. *sunniaaqida.wordpress*. 31 Aralık 2014. Erişim 06 Ağustos 2023. <https://shorturl.at/iEIQY>
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*. 13 Cilt. Riyad: Darü ’Alimi’l-Kütüb, 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü’l-muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-muhtâr*. 13 Cilt. Riyad: Darü ’Alimi’l-Kütüb, 2003.
- İbn Battâl, Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu İbn Battâl ‘alâ Şahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2015.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Şikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü’l-maârifî’l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Mâce, Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2013.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Bahrü’r-râ’ik Şerhu Kenzi’d-dekâ’ik*. 8 Cilt. Kahire: Darü’l-kitabi’l-İslamiyye, İkinci., ty.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Eşbâh ve’n-nezâir*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *İhtiyârü’l- evlâ fi şerhi hadîsi ihtisâmi’l-mele’i’l-a’lâ*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2006.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd. *Şerhu Fethu'l-Kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1970.
- İslam, Mufahharul. "Upamahadeşe İslâm Proçarer Prothom Parba". *Bangladeş İslam Vakfi Dergisi Müslüman Dünya* (1984).
- Kadir, Hasanul. "Eid-i Mevlid-i Nebi: Bir Analızı". *banglanews24*. 03 Şubat 2012. Erişim 06 Ağustos 2023. <https://shorturl.at/jtDMZ>
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 2003.
- Kasım, Muhammed Ebül. *H. Şah Mahdum Rupoş: Zug Manoş*. Raçşahı: H. Şah Mahdum Rupoş Dorga Atest, 2014.
- Kerim, Abdül. *Moimonşiğe İslam*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2002.
- Kerim, Abdül. *Muslim Banglar İtihaş o Oitizzo*. Dhaka: Bangla Akademi, 1994.
- Kısmeti, Zülfikar Ahmed. *Bangladeşer Kotipoi Alem o Pir Maşaeek*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2005.
- Kundu, Sobuj. "Atoşbazi Amader Ze Khoti Kore Gelo". Haber Ajansı. *Prothomalo*. 05 Ocak 2022. Erişim 19 Eylül 2023. <https://shorturl.at/wIMQ0>
- Law, N. N. *Promotion of Learning in India: By Early European Settlers*. London: Kessinger Publishing, 1916.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. 7 Cilt. Medine: Darü's-sirâc, 2019.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. 7 Cilt. Medine: Darü's-sirâc, 2019.
- Mermertaş, Yusuf Ziya. "Şebbir Ahmet Osmânî'nin Hayatı, Fethü'l-Mülhim Adlı Eserindeki Şerh Metodu ve Ele Aldığı Temel Konular". *Hadith 1* (Aralık 2018).
- Mocumdar, R. C. *History of Bengal*. Dhaka: Dakka Üniversitesi Yayını, 1943.
- Muhammed, Kadî Din - Kerim, Abdül. *Süfîbad o Amader Şomaj*. Lahor: Nevruz Kitapevi, 1996.
- rmp.gov.bd. "31 Aralık 2021 Tarihinde Emniyet Müdürlüğü Tarafından Yasağı". 29 Aralık 2021. Erişim 19 Eylül 2023. <https://rmp.gov.bd/index.php/news/3055>
- darululoomhathazari. "Daru'l-ulûm Mu'înü'l-İslam Hathacerî Medresenin Tanıtımı". ty. Erişim 06 Mayıs 2023. <https://darululoomhathazari.com/introduction>
- Qowmipedia. "el-Câmi'atü'l-İslâmiyye Daru'l-ulûm Medeniyye". 23 Şubat 2021. Erişim 20 Nisan 2023. <https://rb.gy/icyhc>
- Aylık el-Ebrar. "Merkez Tanıtımı". ty. Erişim 20 Nisan 2023. <https://shorturl.at/klnpE>
- Mukopoddai, Şukomoi. *Banglai Müslüman Odikarer Adiporbo*. Kalkuta: Biro İrmokong Press, 1988.

- Mustafa, Mevlana Muhammed Gulâm. *Lalbag Jamia Ekti Zugantokari İtihaş*. Dhaka: al-Jamia Şarok, 1993.
- Münşi, A. K. M. Fazlurrahman. *Sirat-i Azim*. Kumilla: Kanka-i Sıddıkiyye, 1985.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l- ilmiyye, 1954.
- Numan, Mevlana Muhammed. *Müftü-i Âzam Akabir-i ümmet Ki Nozor Me*. Hathacerî: Feyziye Kütüphanesi, 1997.
- Osmanî, Muhammed Takî. *The Great Scholars of Deoband Islamic Seminary*. İngiltere: Turath Publishing, 2013.
- Özcan, Azmi. "Darululûm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Patverî, Muhammed Ebu Salih. *Abdurrahman Hanefîr İslami Şikka Bistar o Şomaj Şoyonskare Tar Obodan*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 2004.
- Rahmania Araştırma Merkezi. *Darululûm Diyübend-Ulemâ-i Diyübend, Kormo o Obodan*. Dhaka: Darululûm Laibreri, 2. Basım, 2010.
- Ranguni, Şofikul İslam. *Hayat-ı Şeyhül Kul*. Çitagong: Buharî Akademi, 2005.
- Rûhulemîn, Muhammed. *Şeyh Şerfüddin Ebû Tevvâme*. Dhaka: Bangladeş İslam Vakfı, 1991.
- Saklain, Gulâm. *Muslim Şahitto o Şahittik*. Dhaka: Mollik Kardeşleri, 1970.
- Sarvar, Muhammed Gulâm. *Bangla Vaşai Fıkıh Çorça*. Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Selîm, Gulâm. *Riyazu's-Salatin*. Kalküta: Kalküta Printing Press, 1903.
- Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım. *Fezâilü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 2005.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme. *el-Mebsûţ*. 30 Cilt. Beyrut: Darü'l-marife, 1989.
- Seyyid, Ahsen. *Bangladeşe Hadis Çorça: Utpotti o Kromobikaş*. Dhaka: Edorn Yayınları, 2017.
- Sıddıkî, A.B.M. Seyfulislam. "Âliye Medrese". *Banglapedia*. C. I. Dhaka: Bangladesh Co-operative Book Society, 2012.
- Sıddıkî, Ebu Bekir. *Tezkiretu'l-Evliyâ*. Dhaka: Şirina Yayınları, ty.
- Sirâc, Minhâc-ı. *Tabakat-i Nasiri*. çev. Ebü'l-Kelâm Muhammed Zekeriyâ. Dhaka: Bangla Akademi, 1983.
- Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî. *Nürü'l-îzâh ve Necâtü'l-ervâh*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Taberânî, bü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. 10 Cilt. Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1995.
- Taberânî, bü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü's-şagîr*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ammar, 1985.

- Talip, Abdülmennân. *Bangladeşe İslam*. Dhaka: Bangla Akademi, 1982.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. Beyrut: Darü't-Tasil, 2016.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *eş-Şemâilü'n-nebeviyye*. Mekke: el-Mektebetü't-ticariyye, 1993.
- Uddın, Nur. *Bengalce'de ve Bangladeş'te yapılan Kur'an ve tefsir çalışmaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018. <http://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/7306>
- Uddin, Muhammed Josim. *Fıkah Şastre Müfti Muhammed Feyzullah er Obodan: Ekti Porjalosona*. Dhaka: Dhaka Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ullah, Müftü Ahmet. *Maşayeke Çatgam*. Çitagong: Oyadudi Daru'l-Mutaala, 2011.
- Vaş, J. A. *Bengal District Gazetteers, Mymensing*. Allahâbâd: Pioneer Press, 1910.